

کي نہ وسرن مور

ياد گيريون

فيض احمد فيض

ثقافت کاتو حکومت سندھ

www.sindhsalamat.com

books.sindhsalamat.com

ڪي ته وسن دور

(يادگيريون)

فيض احمد فيض

سنڌيڪار: ڊاڪٽر سحر امداد حسيني

ثقافت کاتو حکومت سنڌ

2012

حق ۽ واسطو اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو:	ڪي نه وسرن موڊ
ليکڪ:	فيض احمد فيض
سنڌيڪار:	ڊاڪٽر سحر امداد حسيني
ڪمپوزنگ:	سرمد اياز
ٽائٽل ڊزائين:	انعام عباسي
ڇاپو: پهريون	جون 2012ع
ڇپيندڙ:	نئون نياپو اڪيڊمي سچل ڳوٺ ڪراچي سنڌ.
	فون: 0346-2103811
ڇپائيندڙ:	عبدالعزيز عقيقي
	سيڪريٽري
	ثقافت کاتو حڪومت سنڌ.
قيمت:	120/- روپيا

ملڻ جو هنڌ:

ثقافت کاتو ڪتاب گهر

سامهون ايم. پي. اي هاسٽل سر غلام حسين هدايت الله روڊ
ڪراچي۔ 74400 سنڌ.

فون: 021-99206073

سٺاءُ

- 5 _____ پبلشر نوت
- 8 _____ مهاڳ
- 12 _____ پيش لفظ

باب پهريون/16

تصور

باب ٻيو/33

تعارف

باب ٽيون/69

سائير يا ۽ ٻيا منظر

باب چوٿون/88

داغستان

باب پنجون/106

مڪالمو/ملاقاتون

باب ڇهون/134

ترجما ۽ منظوم ترجما

پبلشنگ نوت

ثقافت کاتي حڪومت سنڌ، محترم جناب آصف علي زرداري صدر پاڪستان جي هدايتن تي فيض احمد فيض جي ڪتابن جا سنڌيءَ ۾ ترجمو شايع ڪرائڻ جو سلسلو شروع ڪيو آهي. ”مه و سال آشنائي“ ان سلسلي جو پهريون ڪتاب آهي. هيءُ ڪتاب فيض احمد فيض جي سوويت يونين جي مختلف موقعن تي ڪيل دورن جي يادگيري تي ٻڌل آهي، جنهن کي ڊاڪٽر سحر امداد حسيني سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ”ڪي نه وسرن ٿور“ جي عنوان سان پيش ڪيو آهي. اهو ڪتاب پهريون ڀيرو 1981ع ۾ شايع ٿيو جيڪو فيض احمد فيض مختلف دوستن جي چوڻ تي لکيو. فيض پهريون ڀيرو 1958ع ۾ سوويت يونين ويو هو. سندس خدمتن جي عيوض

کيس سوويت يونين جي سرڪار ”لينن امن ايوارڊ“ به ڏنو هو. فيض احمد فيض کي سوويت يونين جي سوشلسٽ سرشتي سان ڪنهن حد تائين اُنسيت به هئي ۽ پاڻ پنهنجي ملڪن يعني سوويت يونين ۽ پاڪستان جي وچ ۾ هڪ خاموش سفير جو ڪردار به ادا ڪندو رهيو. سوويت اديبن سان سندس ويجهو ۽ گهرو تعلق رهيو. گڏوگڏ سوويت يونين ۾ ٿيندڙ عالمي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي سڄي دنيا مان گڏ ٿيل اديبن سان کيس ملڻ جو موقعو مليو. پاڻ ايلس فيض سان گڏ لنڊن کان سوويت يونين پهتو. ڪانفرنس جي موقعي تي جن عالمي ادبي شخصيتن سان سندس ملاقات ٿي، تن ۾ ترڪيءَ جو شاعر ناظم حڪمت، روس جو اليا اهرن برگ، فرانس جو سارتر، روس جو سليمانوف ۽ ڪيئي ٻيون مشهور ادبي شخصيتون شامل هيون. اديبن ۽ شاعرن سان ٿيل مڪالم کي فيض پنهنجي يادگيري جي هن ڪتاب ۾ شامل ڪري اُن کي وڌيڪ دلچسپ، معلوماتي ۽ دلڪش بڻائي ڇڏيو آهي. انهن يادگيري جي آخر ۾ پنهنجي ڪجهه شاعري به ڏني اٿائين، جيڪا پاڻ سوويت يونين ۾ رهندي تخليق ڪيائين. شاعريءَ جو ترجمو نه ڪرايو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته سندس ڪليات جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرايو پيو وڃي. اُها شاعري سندس ڪليات ۾ شامل آهي. ان سان گڏ سوويت يونين جي مشهور مسلمان شاعر رسول حمزه توف جي شاعريءَ جا به ترجما ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل آهن. انهن جو به انڪري ترجمو نه ڪيو ويو آهي، جو رسول حمزه توف جي شاعري پنهنجي مڪاني ٻولي ”آوار“ ۾ آهي، جنهن جا ترجما سوويت يونين جي مڪاني ٻولين کان سواءِ انگريزيءَ ۾ به ٿيا آهن. فيض صاحب انگريزيءَ مان اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي ۽ ان جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿئي ته اها چوٿين ٻولي ٿئي ها. اهڙي ريت شاعريءَ جو اصل روح ته ختم ٿي وڃي ها.

توهان کي اهو پڙهي به خوشي ٿيندي ته ثقافت کاتي پاران هي مالي سال ختم ٿيڻ کان اڳ ڇپجندڙ ڪتابن جو انگ 142 کي وڃي رسندو جيڪو ادب جي واڌاري جي حوالي سان ڪنهن هڪ اداري پاران ڇپجندڙ ڪتابن ۾ هڪ نئون رڪارڊ هوندو. اهو سڀڪجهه کاتي جي وزير محترم سسئي پليجو جي دلچسپي ۽ محنت جو نتيجو آهي، جنهن لاءِ هوءَ جس لهڻي. ”ڪي نه وسرن مور“ ثقافت کاتي جي انهن ڪاوشن جو نتيجو ۽ سنڌي ادب ۾ قيمتي واڌارو آهي. اميد ته پڙهندڙن لاءِ دلچسپيءَ جو سبب پڻ بڻجندو.

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

1- جون 2012ع

مهاڳ

وھ ماڪي جي گن !

فيض احمد فيض هڪ ڀرپور ۽ رنگارنگ زندگي گذاري اهڙي زندگي جا هر شاعر ۽ اديب کي نصيب ناهي ٿيندي پر ان زندگيءَ لاءِ فيض جيڪا جاکوڙ ڪئي، جنهن محبت، لگن ۽ چاهه سان هن علم حاصل ڪيو. تيهن واري ڏهاڪي ۾ هڪ مڪاني باشندي جو انگريزيءَ ۾ ايم. اي ڪرڻ خود هڪ وڏو واقعو هو. پنهنجي دور جي هڪ وڏي شاعر هجڻ جي باوجود هن ۾ جو نياز نوڙت ۽ نهٺائي هئي، جيڪا محجوبييت ۽ سادگي هئي. هن وٽ ڊاٽ ٻٽاڪ ۽ لپاڙ نالي ڪي به لپيل شيون نه هيون، هو ان دور جي elite class جو بندو هو. پر پوءِ

ٻه جيلن ۾ ويو. جلاوطن ٿيو. پنهنجي گهر ۽ ٻارن کان پري رهيو. پر پنهنجي ذاتي ڏڪن جو نماءُ ڪري، همدرديون نه مڙيائين، پنهنجي اصولن ۽ آدرشن تي پڇاڙيءَ تائين قائم رهيو ۽ پڇاڙيءَ ۾ پنهنجيون سڀ زمينون پنهنجي غريب ماڻهن ۾ ورهائي، پلانڊ چنڊي روانو ٿي ويو.

هو سموري دنيا گهميو ڦريو دنيا جا حسين ترين نظارا هن ڏٺا، دنيا جي حسين ترين عورتن سان هن محبت ڪئي، سندس صحت لاءِ هزارين جام تجويز ٿيا. هو پنهنجي دور جي دنيا جي ڪيترن ئي نامور اديبن، شاعرن ۽ عالمن سان مليو، جڏهن سندس ملڪ ۾ مٿس ڌرتي تنگ ڪئي ويندي هئي ته هو گهڻو ڪري لنڊن هليو ويندو هو. جتي هن جا گهرا ۽ گهاٽا دوست هئا، جن وٽ هو مهينن جا مهينا بلڪه سالن تائين رهي سگهندو هو. ماجد عليءَ جو گهر جيڪو هيرڊز جي ويجهو گهٽيءَ ۾ هو سو سندس دلپسند ٺڪاڻو هو.

فيض بنيادي طور تي هڪ رومانوي انسان هو جيڪو بين الاقواميت ۾ يقين رکندو هو. هو پنهنجي ترقي پسند سوچن جي ڪري ڪاٻي ڌر جي سياستدانن جو پسنديدار شاعر هو، ڇو ته فيض پنهنجي دور جي سڀني ٻرندڙ موضوعن تي مڪمل فن، فڪر ۽ يڪسوٽيءَ سان لکي سگهندو هو.

فيض جنهن آذربائيجان، قرغزستان، داغستان جي مقامي ٻولين جا رزميه داستان، اُتي جي ندين ۽ پهاڙن جا گيت ٻڌا هئا، هتي جي پوموخ ۽ اڏائي جو داستان ٻڌي هن کي پنهنجو ”مرزا صاحبان“ تي ياد آيو ته اسان جي ملڪ وانگي هتي به ڪنهن زنده پير جي درگاه آهي. هتي جي انيڪ تريخي ۽ جديد شهرن جو جادو سندس جيءَ کي جڪڙي ٿو.

فيض جڏهن 1958ع ۾ تاجڪستان ويو هو، ته اُتي ”دوشنبه“ ۾

فارسيءَ جي نامور شاعر رودڪيءَ جو هزار ساله جشن ملهايو پئي ويو. روڊن تي رودڪيءَ جون وڏيون تصويرون لڳيل هيون. سندس شعر ڪتب جي صورت ۾ جاءِ جاءِ تي سجايل هئا. ڪٿي ڪتابن جي نمائش ٿي رهي هئي، ته ڪٿي سندس شاعريءَ تي بيلي ڊانس ٿي رهيا هئا. ڪٿي ٽئبلو ٿي رهيا هئا ته ڪٿي وري سندس حياتيءَ بابت اسٽيج ناٽڪ ٿي رهيا هئا. علامه اقبال جي فارسي شاعري جيتري هُتي جي ماڻهن کي ياد آهي، اسان وٽ ته ان کي ڪير پڇي به ڪونه ٿو.

هڪ ڀيرو موسم جي خرابيءَ جي ڪري فيض جو ننڍو جهاز اوچتو باڪو ۾ لٿو. ٿورڙي دير کان پوءِ هڪ وڏي شاهي موٽرڪار اتي اچي پهتي ۽ ان مان مهدي صاحب نڪتو. مهدي صاحب سندس آجيان لاءِ اصل وڇائجي ويو ۽ هُن هر هر کانئس پنهنجي حڪومت پاران اڳواٽ ٿي ڪوتاهين جون معافيون پئي گهريون. فيض نيٺ ترجمان کان پڇيو ته هي ماڻهو جيڪو بار بار ”منهنجي حڪومت، منهنجي حڪومت“ پيو ڪري، سو ڪير آهي؟ تڏهن هن ٻڌايو ته: ”هي آذربائيجان جي جمهوريه جو صدر آهي ۽ شاعر ۽ افسانه نويس به آهي ۽ هتي جي ادبي انجمن جو صدر به آهي.“ ان تي فيض جي ساٿي شاعر تابان چيو: ”اڃا هينئر ڪنهن وزيراعظم اديب سان ملي آيا آهيو ۽ هاڻي هي هڪ صدر شاعر اديب نڪري آيو آهي، ڇا هتي اديبن کي حڪومت کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪم ناهي؟ يا وري پارٽيءَ کي اديبن کان سواءِ ٻيو ڪو ملي ڪونه ٿو؟“ تڏهن ئي کين خبر پئي ته هتي جي حڪومتي ڪار وهنوار ۾ سائنسدان، استاد، اداڪار فلمساز موسيقار غرض ته هر ڪنهن کي سندس صلاحيتن ۽ ڪارڪردگيءَ جي مطابق ڪم ملندو آهي. هڪڙن ملڪن ۾ اديبن ۽ شاعرن جي ايڏي عزت ۽ پذيرائي هجي جو اهي صدر ۽ وزيراعظم

بڙجڻ جا اهل ڄاتا وڃن ، ٻي پاسي اسان جهڙن ملڪن ۾ سمورو ڪار
 وهنوار اسٽيبلشمينٽ جي هٿن ۾ هجي ۽ اهي ئي ملڪ جي اچي
 ڪاري جا مالڪ هجن ۽ جيئن وڻين تيئن وارين! ته پوءِ خدا آڏو فيض
 وانگيان اهوئي فرياد ڪري سگهجي ٿو ته:

يا خدا يه مري گردان شب و روز و سحر
 يه مري عمر ڪا به منزل و آرام سفر
 ڪيا يهي ڪجهه مري قسمت ميں لکها به تونه
 هر مسرت سه مجھے عاق ڪيا به تونه

ڊاڪٽر سحر امداد حسيني

پيش لفظ

پوئين سال ماسڪو ۾ مون کان فرمائش ڪئي وئي ته آءٌ سوويت يونين بابت پنهنجا تاثرات لکان. مون ها ڪري ڇڏي ۽ پروگريس پبلشنگ هائوس کي ڪتاب جو خاڪو تيار ڪري ڏيئي ڇڏيم. اهو خاڪو رڳو خاڪو ئي هو. منهنجي ذهن ۾ ڪجهه ڪونه هو ته ان ڪتاب ۾ نيٺ به ڇا لکندس ۽ ڪيئن لکندس. اڄ کان سترهن سال پهرين (1958) جڏهن پهريون ڀيرو سوويت يونين ڏٺو هوم تڏهن ذهن خوشي ۽ حيرت ۾ ٻڌل هو ۽ خيالن جو هڪ هجور هو جيڪو ڪنهن به نئين شيءِ کي ڏسڻ سان ڪاهي ايندو آهي. سو تڏهن اهڙو ڪتاب هڪڙي نشست ۾ لکي پئي سگهيس، پر پوءِ هيڏن سالن

کان پوءِ ۽ هيڏا پيرا هُتي وڃڻ کان پوءِ ان پهرين ڪيفيت جهڙو
 لطف پيدا ٿيڻ مشڪل ٿي هو. گهڻيون ئي خوبصورت يادون
 ڏنڌلائجي چڪيون هيون، بس ڪجهه ان چٽا نقش باقي آهن.
 جيڪو ڪجهه بعد ۾ ڏٺم ۽ ٻڌم سو سڀ به انهن سان ملي گڏوچڙ ٿي
 چڪو آهي، انڪري جڏهن لکڻ جو وقت آيو ته انهن وڪريل خيالن
 کي يڪجا ڪرڻ جو ڪوبه نسخو هٿ ڪونه آيو. انڪري ئي
 ڪتاب مڪمل ڪرڻ جو جيڪو وقت مقرر ٿيل هو ان جي پڻ
 پابندي نه ٿي سگهي، سو فيصلو ڪيم ته ترتيب ۾ بي ترتيب ٿي
 ڌيان ڏيڻ. بدران جيڪي جيڪي ڳالهيون جيئن جيئن ذهن ۾
 اينديون وڃن تيئن تيئن ٿي لکندو وڃان ۽ مون ائين ئي ڪيو، بس
 رڳو داغستان بابت هڪ مضمون اڳ ۾ لکي رکيو هئم، سوان ۾
 شامل ڪري ڇڏيم. سو هيءُ ڪتاب نه ته ڪنهن صحافيءَ جي
 رپورٽ آهي، نه ئي ڪنهن مبصر جو تجزياتي مطالعو آهي. اهي ته
 بس هڪ دوست، هڪ تماشائيءَ جون يادون آهن، جن مان انهن جي
 معلومات ۾ ڪوبه اضافو ڪونه ٿيندو جيڪي اڳ ۾ ئي سوويت
 يونين ڏسي چڪا آهن يا جن سوويت يونين جي باري ۾ گهڻو ڪجهه
 پڙهيو آهي، پر جيڪي ان بابت ڪجهه نٿا ڄاڻن، تن لاءِ انهن
 سارو ٿين جي ڪا تصوير دلچسپيءَ جو باعث بڻجي ۽ هوان عظيم
 سرزمين ۽ ان تي رهندڙن لاءِ ڪجهه قربت محسوس ڪري سگهن.
 جيڪڏهن ائين ٿيو ته آءٌ پائيندس ته منهنجي محنت اجاڻي نه ٿي.
 هن ڪتاب کي لکڻ ۾ محنت جو گهٽ ۽ محبت جو واسطو وڌيڪ
 آهي. محنت طلب ڳالهيون جهڙوڪ تاريخ، جاگرافي ۽ انگ اکر
 ڏيڻ جهڙا ڪم محنتي ماڻهن پهرين ئي ڪتابن ۾ ڪري رکيا آهن،
 جيڪي علم جي شوقينن لاءِ هڪيا حاضر آهن.
 از ما بجز حڪايت مهر وفا مپروس

ڪتاب جي مسودي جي ترتيب، تدوين، ڪتابت ۽ پروف پڙهڻ
جي سموري ذميواري منهنجي مهربان ۽ عزيز مرزا ظفر الحسن ۽ اداري
يادگار غالب ڪراچي ۽ جي ڪاوشن ۽ محنتن جو نتيجو آهي، ان
احسان لاءِ آءٌ سندس شڪرگذار آهيان.

فيض احمد فيض

ماسڪو - آگسٽ 1975ع

ڪي ته ولسن مور

(يادگيريون)

فيض احمد فيض

باب پھريون

تصور

19, 18 ۽ 1920 رڳو زمانو آهي. صحيح مهيني ۽ سال جو اندازو ان وقت ڪنهن کي هو. ننڍپڻ جون سڀ کان پراڻيون ۽ ڏنڌليون يادگيريون آهن. پهرين مهاڀاري جنگ ختم ٿي چڪي هئي. هڪڙي پاسي انگريز حڪمران ۽ انهن جا ڏيهي ساٿي فتح جو جشن ملهائي رهيا هئا، روڊن تي رنگين جهنڊيون هڻي رهيا هئا. توڻ جا ٺڪاءُ پئي پيا. فوجي سوار گشت ڪري رهيا هئا. ٻئي پاسي قومي آزاديءَ جي تحريڪ شروع ٿي چڪي هئي. روزانو جلسا جلوس هئا ۽ نعرا هئا: ”جوبولي سونهال ست سري آڪال“، ”نعره تڪبير الله اڪبر“ قومي

نعرا هئا: ”بندي ماترم“، ”توڏي بچه هاءِ هاءِ!“. ”آزادي اسان جو پيدائشي حق آهي.“ وڏا وڏا ليڊر گلن سان ڀريل گاڏين ۾ شهر مان گذرن پيا: هي موتي لال نهرو آهي. هي محمد علي ۽ شوڪت علي آهن. اهو ابوالڪلام آزاد آهي. هي بابا کڙڪ سنگهه آهي ۽ ڊاڪٽر ڪچلو آهي. جاءِ جاءِ تي کين پليڪار ڪرڻ لاءِ وڏا دروازا سجايا ويا آهن. بازارين ۾ ماڻهن جا هجوم آهن. اڄ ترڪن جي فتح جي خوشيءَ ۾ شهر ۾ چراغان آهي ته سياڻي ڪنهن ليڊر جي گرفتاريءَ تي سڄي شهر ۾ سناتو آهي.

انهن ئي يادگيرن ۾ ڪٿي رليل مليل آهن: اخبارن جون سرخيون، اخبار ڪپائيندڙن جا هوڪرا: روس ۾ زار شاهيءَ جو تختو اونڌو ٿيڻن مزدورن جي حڪومت قائم ڪري ڇڏي. سرخ انقلاب اچي ويو. ماڻهو سس پس ڪري رهيا آهن. اسان جي گهر جي اوطاق ۾ اسڪول جي استاف روم ۾ پاڙي جي مسجد ۾ هر جاءِ تي رڳو هڪڙي ئي ڳالهه آهي: ”هيءُ روسي انقلاب ڪيئن آيو؟ ڇو آيو؟ ڇا اهي انقلابي فوجون هندستان اچي اسان کي به آزاد ڪرائينديون؟ هارين ۽ مزدورن جي حڪومت ڪيئن هوندي آهي؟“ وغيره وغيره.

جڏهن بابا ڪورٽ هليو ويندو هو ته اوڙي پاڙي جا ماڻهو جيڪي اوسي پاسي پنهنجو ڪاروبار ڪندا هئا ۽ دڪاندار هئا، اسان جي گهر ٻاهران ٺهيل ٿلهي تي اچي ڪٺا ٿيندا هئا، جتي بابا پنهنجي مؤڪلن جي ويهڻ لاءِ بينچون ۽ موڙها رکيا هئا. جيڪڏهن ڪو گراهڪ آيو ته جلدي کيس گهريل شيءِ ڏيئي وري واپس اچي ويهي رهندا هئا. الله ڏنو پهلوان، چراغ دين تيلي، الله رکيو ڪاسائي، خوشيا حجم ۽ انهن جا يار دوست ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڏيهي توڙي پرڏيهي سياست بابت ڳوڙا هڻندا هئا: ”اڙي! ڪجهه ٻڌو اٿئي مهاتما گانڌي ۽ محمد علي شوڪت علي گڏجي اعلان ڪيو آهي ته هڪ سال

جي اندر اندر سڀئي انگريز لات، ڪمشنر، ڊپٽي ڪمشنر ڪيڊيا ويندا ۽ سندن جاءِ تي اسان جا ماڻهو رکيا ويندا ۽ سڄي اهو به ٻڌو اٿئون ته غازي ڪمال پاشا جي فوج انگريزن کي هارائي هاڻ افغانستان ڏانهن وڌي پئي!“ ”هاڻوڪا روسي فوج به ان سان ملي وئي آهي. روس جي بادشاهه زار جو تختو ٽٽي اونڌو ڪري ڇڏيو اٿن! چون ٿا هتي هڪڙو ليڊر لينن نالي پيدا ٿيو آهي. هن مزورن جي فوج ٺاهي آهي ۽ بادشاهه کي پڇاڻي سموري دولت غريبن ۾ ورهائي ڇڏي اٿن. ”مزورن جو راج بڻايو آهي.“ ”شاباس شينهن جا پتا يار پنهنجي آغا صفدر کي چئو هو به ڪا ٿل ڪري ته اسان جو به ڪجهه پلو ٿئي. (آغا صفدر فيض جي شهر جو سياسي ليڊر هو) ڪا اهڙي ٿل ڪري جو اصل مزو اچي وڃي. هن سامهون رهندڙ ساھوڪار لالا هر جن راءِ جو مال ورهائجي ته اسان سڀني جي چاندي ٿي وڃي.“

روس، لينن ۽ انقلاب جون ڳالهيون - انهن وسري ويل وقتن جون پھريون ڀيرو ڪن تي پيون هيون. منهنجي ننڍڙي ذهن ان بابت ڇا سوچيو هو هاڻي ان باري ۾ ڪجهه نٿو چئي سگهجي. آءٌ جڏهن ٿورو وڏو ٿيس ته اسڪول وڃڻ لڳس ۽ پڙهڻ لکڻ ۽ ٻين وندر ورونهن جي ڳالهين ۾ گم ٿي ويس ۽ ٻيو سيڪجهه وسري ويو. ڪيترن ئي سالن کان پوءِ روس جي هڪ نئين تصوير منهنجي ذهن ۾ اڀرڻ لڳي. تڏهن سوويت يونين جي نالي سان گهڻي آشنائي نه هئي. يونيورسٽيءَ ۾ انگريزي ادب ۽ خاص ڪري اڻويهين صديءَ جو ادب منهنجو مضمون هو سو انگريزي ادب سان گڏوگڏ اسان لاءِ باقي يورپي ادب جو مطالعو پڻ لازمي هو ۽ ڪجهه پنهنجي شوق جي ڪري به هيڏانهن هوڏانهن جا ڪتاب پيو پڙهندو هوس. ائين روس جي ڪلاسيڪي ادب سان منهنجو تعارف ٿيو ۽ ائين پشڪن، گوگل، دوستويفسڪي، ترگنيف ٽالسٽاءِ ۽ چيخوف کي پيري پيري

سان پڙهندي گم ٿي پئي ويس ۽ پراڻي روس جي دنيا منهنجي نظرن مان گذري وئي. بي زبان ۽ بيڪس هاري ۽ مزور عياش ۽ خود پسند امير كبير، رسڪٽوروح رڪنڌڙ نوجوان، عاشق مزاج محبوائون، جُوڪا انقلابي جوان، آفيمي دانشور، اونداها ڪاٺ جا گهر، جڳمڳائيندڙ محلات، گهاٽا پيلا ۽ ويران پونا، رڻ پٽ ۽ درياھ، جنگ ۽ عشق، سازشون ۽ رقابتون، نتاشا، پرنس بولڪونسڪي، اينا ڪرينا، اويلوموف، حچاوانيا، ڪراموزوف خاندان، ظلم ۽ ان جو ٽوڙ، جبر ۽ بغاوت، اداسي ۽ رنگيني، نيڪي ۽ بدي، ذلت ۽ شرافت، ڪنهن فلم وانگيان پردي تي سوين منظر گذرڻ لڳا. قسمن قسمن ڪردار رنگارنگي جذبات، مختلف سماجي قوتن ۾ ڇڪتاڻ ۽ ويڙهاند جو ڏيک ۽ ان جي پسمنظر ۾ ڦٽڪندڙ اها سرزمين اڌ اونداهي، اڌ سڃي ۽ ڳڙريل ڌرتي جنهن جي اجهڳ سائنت ۾ رکي رکي اڀرندڙ بگهڙن جي اوناڙ ڪڏهن ڪنهن رئيساڻي گاڏي ۽ جي سريلين ٽلين جو آواز ته ڪڏهن سائبيريا ڏانهن ويندڙ مجرم جي قافلي جا فضا ۾ گونجندڙ ماتمي گيت ۽ هن ڌرتيءَ جا رهندڙ جذباتي، مٿي ڦريل ۽ مونجهي من وارا ماڻهو ڄاڻي اڃاڻي ۾ ڪنهن اڻڄاڻ ماڳ جا راهي ۽ اهو سڀني ساڃاه وندن تي پڌرو هو. پوءِ جيئن پرنس آندري بالڪونسڪي ان بم کي بيوسيءَ مان ڏسندو رهيو هو جيڪو سندس صحتمند جسم کي چيٽڙن ۾ بدلائڻ وارو هو ۽ ڪائونٽ ڪروپوٽڪن پڻ اهڙي ئي بيوسيءَ مان پنهنجي گهر کي ڦرجندي ڏسي رهيو هو. ان وانگيان ئي سندن حڪمران طبقو جڳ جهان کان بيخبر پنهنجي چٽي پٽي تباهيءَ ڏانهن وڌندڙ.

ڪاليج ۾ ٻه چار ٻيا به هر ڪلاسي هئاسين جيڪي ان سرزمين جي جادوءَ ۾ جڪڙيل هئاسين ۽ اسين ڪلاڪن جا ڪلاڪ انهن ڪلاسيڪي ڪتابن جو ۽ انهن جي ڪردارن جو چيڏ ڪندا رهندا

هٿاسين ڀر اسين ڀر اٿي دنيا ۾ ايڏا گم هٿاسين جو انقلاب کان پوءِ
 نئين سوويت دنيا تي اسان گهڻو ڏيان ڪونه ڏٺو البتہ اسان کي ان
 دنيا جي وجود جو اڻ چٽو احساس ضرور هو اهو به انڪري جو صديءَ
 جي پٺي ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ ۾ گهڻين ۽ پاڙن ۾ ته نه پر ڪن نوجوان
 حلقن ۾ لينن، سوشلزم ۽ انقلاب جي هاڪ ضرور هئي. ننڍي کنڊ ۾
 اهي دهشت پسند تحريڪ جي عروج جا ڏينهن هئا.

چٽاگانگ آرمي ڪيس، ڪاڪوري ڊڪيٽي ڪيس، ڀڳت
 سنگهه، آزاد، شير جنگ هر گهر ۾ انهن جا تذڪرا هئا. ميرٺ سازش
 ڪيس بابت آءٌ اڳ ئي ٻڌي چڪو هوس. ڀڳت سنگهه جي تحريڪ ۾
 منهنجا به ٽي ويجهه دوست به شامل هئا. انهن جو اڳواڻ خواجه
 خورشيد انور هو جيڪو هاڻوڪو مشهور ميوزڪ ڊائريڪٽر آهي. هن
 هاسٽل ۾ منهنجي ڪمري کي ”گجهي لٽريچر“ ورهائڻ جو اڏو بڻايو
 هو. انهن مان گهڻيون لکڻيون ڪارل مارڪس، لينن ۽ روسي انقلاب
 بابت هيون جن کي آءٌ به ڪڏهن ڪڏهن اڇاٽري نظر سان ڏسي
 وٺندو هوس. ان کان سواءِ روز ڪونه ڪو انقلابي پوسٽر ڪاليج جي
 نوٽيس بورڊ تي لڳل هوندو هو ته ڪڏهن وري روزاني اخبارن جي تهه ۾
 لڪل ملندو هو.

هن تحريڪ جي اثر هيٺ قومي جلسن ۽ جلوسن جو رنگ ئي
 بدلاجي ويو. هاڻ ان ۾ سوراڄ ۽ بندي ماترم بدران ”انقلاب زنده آباد“
 جا نعرا لڳندا هئا ۽ ”سارے جہاں سے اچھا ہندوستان ہمارا“ جي جاءِ
 تي ”سر کٽائے کی تمنا اب ہمارے دل میں ہے“ لکايو ويندو هو. ان ئي
 زماني ۾ شيخ عبدالله ڪشمير جي مهاراجا جي خلاف بغاوت جو علم
 بلند ڪيو. هڪڙي شاگرد سينيٽ هال ۾ گورنر مانت مورمنسي تي
 گولي هلائي، ڀڳت سنگهه ۽ سندس ساٿين اسيمبليءَ تي بم اڇلايو ۽
 انيڪ انقلابي ڪمن جون خبرون لڳيون. انهن سمورين ڳالهين سان

روسي انقلاب بابت ننڍيڻ جون ڪجهه يادون تازيون ٿي ويون پر ان سڀ تي دوستويفسڪي ۽ تالستاءِ جون اپريل تصويرون پوءِ به ڇانيل رهيون.

پوءِ ان تصوير جي مٿان هڪ ٻي تصوير چٽي ٿيندي وئي. هاڻي آءُ پنهنجي تعليم پوري ڪري ڏنڌي روزگار جي تلاش ۾ هئس. هيءَ عالمي ڪساد بازاري ۽ اقتصادي بحران جو دؤر هو. اُن ڪوڏين مُلهه پئي وڪاڻو ۽ بڪيا هاري ٻه ويلا مانيءَ لاءِ ڌرتي ماتا سان سڱ چڻي وڃي شهرن ۾ دريدر ٿيا. بيروزگاريءَ جو ڪو انت ۽ چيهه نه هو ۽ ملازمت اٽلپ هئي. شريف ويچارا ذليل پئي ٿيا ته عزتدار گهرن جون چوڪريون بازار ۾ وڃي ويٺيون هيون. رڳو سرمائيدارن ۽ شاهوڪارن جي چاندي هئي، جيڪي پنهي هٿن سان حاجتمندن جي مال ملڪيت، عزت ۽ غيرت کي ڦري لٽي رهيا هئا. جيتري قدر مون کي خبر آهي ته ننڍي کنڊ جي سياست تي ان بحران جي اثرن بابت ڪڏهن ڪو تفصيلي مطالعو ڪونه ٿيو. هن مطالعي سان گهڻين سياسي تحريڪن جي ابتدائي محرڪن ۽ ڪارڻن تي روشني پئجي سگهي ٿي. ان بحران کان پهرين پرڏيهي سامراج ۽ قومي آزاديءَ جو مسئلو ته سڀني جي نظر ۾ هو. هاڻي نين حالتن ۾ قومي دولت جي وند وڃڻ، اميري غريبي، سرمائيدار ۽ مزدور هاري ۽ وڏيرو بندوق ۽ خواجهگي مڙني معاشي ۽ معاشرتي مسئلن جا پهاڙ آڏو هئا ۽ هر ٻا شعور ان پهاڙ اُڪرڻ جي فڪر ۾ هو. هاري حقدار تحريڪون هليون. مزدور تحريڪ زور ٿي ۽ قومي آزاديءَ سان گڏوگڏ سوشلزم ۽ سماجي عدل ۽ مساوات جي مطالبن پڻ زور پڪڙيو.

1935ع ۾ جڏهن مون امرت ستر جي هڪ ڪاليج ۾ پڙهائڻ شروع ڪيو. تڏهن هتي جا نوجوان استاد پڻ انهن بحثن ۾ الجهيل هوندا هئا. هڪڙي ڏينهن منهنجي دوست صاحبزاده محمود الظفر

(مرحوم) مون کي هڪ سنهڙو ڪتاب ڏنو ۽ چيو: ”هان هي پڙه، ايندڙ هفتي هن تي بحث ڪجانءِ پر ڌيان رهي غير قانوني ڪتاب آهي، انڪري سنڀالي رڪجانءِ.“ اهو ڪتاب هو ”ڪميونسٽ مينيفيسٽو“ جيڪو مون يڪساهي پڙهي ڇڏيو بلڪه ٻه ٽي ڀيرا پڙهيو.

انسان ۽ فطرت، فرد ۽ سماج، سماج ۽ طبقات، طبقن ۽ اپت جي ذريعن جي ورڇ، پيداواري ذريعا ۽ پيداواري رشتا، پيداواري رشتا ۽ سماجي ارتقا، انساني دنيا جا ڳڻيل ۽ مڻجهيل رشتا، قدر عقيدي، فڪر ۽ عمل وغيره بابت ائين لڳو ڄڻ ڪنهن ڳجهي خزاني جي چاٻي ڪنهن هٿ ۾ ڏئي ڇڏي هجي. ائين سوشلزم ۽ مارڪسزم سان منهنجي دلچسپي جي شروعات ٿي. ان کان پوءِ لينن جا ڪتاب پڙهيم ۽ لينن جي آڪٽوير انقلاب ۽ سندس انقلابي سرزمين بابت ڄاڻڻ جي خواهش ٿي. انقلاب بابت جان ريڊ جو ڪتاب The Days that Shock the World پڙهيم. وچ ايشيا بابت ڪنٽر جو ڪتاب Dawn Over Samarkand جو مطالعو ڪيم ۽ پوءِ سوويت سماج بابت سڊني ۽ پيٽرس ويٽس جو ڪتاب ”ڏين هيوليت جانسن“ رس ڊاب ۽ لنڊن جي ليفٽ بوڪ ڪلب جا ڇپيل ٻيا ڪيترائي ڪتاب پڙهيم. انهن سمورن ڪتابن جي ملڪ ۾ اچڻ تي بندش هئي ۽ اهي پاڻ وٽ رکڻ پڻ ڏوهه هو انڪري انهن ڪتابن جي مٿان ڪنهن ٻئي ڪتاب جو ٽائٽل چنبڙائي رکيو ويندو هو. ڪنهن ايندڙ ويندڙ جي هٿان گهرايا ويندا هئا ۽ پوءِ اهي ڪتاب لڪ ڇپ ۾ هڻو هٿ طلبيندڙن تائين پهچايا ويندا هئا. ڪتابن کان سواءِ اسان جا ٻه ٽي بزرگ دوست اهڙا به هئا جن انقلاب جو شروعاتي دؤر پنهنجين اکين سان ڏٺو هو. هڪڙو ته اسان جو دوست فضل الاهي قربان هو جنهن سان گڏجي اسان ٽريڊ يونين ۾ ڪم شروع ڪيو هو. هڪڙو دادا فيروز دين منصور (مرحوم) هو جيڪو پوءِ پاڪستان ڪميونسٽ

پارٽيءَ جو جنرل سيڪريٽري بڻيو ۽ جنهن سان گڏ جيل ۾ گهڻو وقت گذريو. هن کان وڃ ايشيا ۾ انقلابي جدوجهد جا ڪيترائي قصا ٻڌا، جن کي ٻڌائڻ لاءِ به هڪ الڳ ڪتاب گهرجي. ٻيا ڪجهه ترقي پسند نوجوان تعليم پوري ڪري يورپ مان موٽيا هئا جن ۾ سيد سجاد ظهير هو. ڊاڪٽر تائير هو. زيد. اي احمد هو. ان کان پوءِ ملڪ راج آندو پڻ ڪجهه ڏينهن لاءِ آيو هو. اهي سڀئي پاڻ ته سوويت يونين ڪو نه ويا هئا پر يورپ ۾ گهڻن ئي ماڻهن کان هتي جو اڪين ڏٺو احوال ٻڌي چڪا هئا ۽ ان بابت تمام گهڻو لٽريچر پاڻ سان گڏ آندو هو. ان ئي زماني ۾ هندوستان تي ترقي پسند مصنفين جي انجمن قائم ٿي چڪي هئي ۽ سوويت انقلابي اديبن جا ڪتاب نوجوان ليکڪن لاءِ وظيفو هئا. گورڪي، ميا ڪوفسڪي، شولو خوف، الڪسي تالسٽاءِ، اليا اهرن برگ ۽ جنهن جنهن جو به انگلش ۾ ترجمو موجود هو تنهن کي وڏي شوق سان پڙهيو ويو. سعادت حسن منٽو جيڪو پوءِ اردوءَ جو وڏو افسانه نگار بڻيو ڌري گهٽ منهنجو هم عمر ئي هو پر انهن ڏينهن ۾ هو ڪاليج ۾ رسمي طور منهنجو شاگرد بڻيو. رسمي طور انڪري ٿو چوان جو هو ڪاليج ته ڪڏهن شايد ئي آيو هجي پر هر ٻين چوٿين ڏينهن ڪنهن نه ڪنهن روسي اديب جو ڪتاب ڪٿي ۽ پنهنجو ترجمو ڪٿي مون وٽ بحث مباحثي لاءِ ايندو هو يا ڪڏهن وري ان ترجمي ۾ ترميم ۽ تصحيح لاءِ ايندو هو.

اهو سڀ ڪجهه پڙهي، ٻڌي مون ان ٻئي تصوير ۾ رنگ ڀرڻ شروع ڪيا. هڪ آزاد ۽ غير طبقاتي سماج جي تصوير، هڪ اهڙو سماج جتي ڪوبه سرماڻيدار ناهي، جتي ڪوئي جاگيردار ۽ زميندار ناهي، نه ڪو آقا آهي نه ڪوئي غلام نه ڪير روزگار جي تلاش ۾ ڌڪا ٿو جهلي نه ئي ڪو سياڻي جي فڪر ۾ ورتل آهي. جتي هاري ۽ مزدور راج ڪن ٿا ۽ سمورو ڪار وهنوار سندن ئي مرضيءَ سان هلي ٿو.

”هاري مزدور راج“ تان ياد آيو ته ڪجهه سال پهرين اسان جي ڌيءَ سليمه لنڊن - ماسڪورستي پاڪستان اچي رهي هئي. مون کي به ماسڪومان هن سان گڏ اچڻو هو. ان جهاز ۾ پاڪستان جا ڪجهه اڻپڙهيل ڄڻ ماڻهو به هئا، جيڪي انگلستان مان پنهنجن مزدور ماڻهن سان سندن ئي خرچ تي ملي موٽيا پئي. شري متوا ايئرپورٽ تي منهنجا ڪجهه دوست مون کي ڇڏڻ آيا هئا. انهن کان موڪلائي آءُ جهاز تي چڙهيس. منهنجي پاسي ۾ هڪ اهڙو ئي ڳوٺاڻو بزرگ ويٺو هو. مون کان پڇيائين: ”اوهين وزير آهيو؟“

مون چيو: ”نه“

”ڪو وڏو آفيسر آهين؟“

”نه“

”بزنيس مين آهين؟“

”نه“

”ته پوءِ ايترا ماڻهو توکي ڇڏڻ لاءِ ڇو آيا هئا؟“

مون ٻڌايو ته اهي سڀ منهنجا پراڻا دوست آهن انڪري ڇڏڻ آيا هئا.

”ڇڱو ته هي پلا ڪهڙو ملڪ آهي؟“

”روس، ان کي سوويت يونين پڻ چوندا آهن.“

”هتي جو بادشاهه ڪير آهي؟“

”هتي جو ڪوبه بادشاهه ناهي.“ وڌيڪ چيم.

”پنهنجي بادشاهه کي ته انهن پهرين ئي هٽائي ڇڏيو هو هاڻي هتي هارين ۽ مزدورن جي حڪومت آهي.“

”اوهو“ پوڙهي ماڻهو ڏاڍي ڏک مان چيو: ”اسان ته ٻڌو هو ته روس الاهي وڏو ۽ امير ملڪ آهي پر هتي جا حاڪم به جيڪڏهن اسان جهڙا هاري ۽ مزدور آهن ته پوءِ ته هي ويچارو صفا غريب ملڪ هوندو.“

خير، اصل ۾ ڳالهه پئي ٿي ته ان زماني ۾ اسان جيڪي ڪجهه پڙهيو ۽ جيڪي ڪجهه ٻڌو ان پٽاندڙي اسان سوويت سماج ۽ سوويت انقلاب جا خيالي نقش پنهنجي ذهن ۾ پئي ترتيب ڏنا. لينن - گراڊ شهر، سمالي انستيتيوت، جنگي جهاز آرورا، ڪريملن جو محل، تاشقند، سمرقند ۽ بخارا جا قديم آثار گورن، روسين ۽ انهن جي پرڏيهي دوستن جي پيشه ور منظم تربيت جا قصا، فوجين سان انقلابي مزور دوستن جي لڙائي، مزور جيڪي هٿيارن کان وڌيڪ پنهنجن هٿن تي پاڙي رهيا هئا. اهي معرڪا اسان جي ڪن بزرگ دوستن اکين سان ڏٺا هئا. اهي دوست جيڪي 1919ع - 1920ع ۾ خلافت جي ”هجرت تحريڪ“ جي اثر ڪري پنهنجا گهر ٻار ڇڏي جهاد خاطر ترڪي ڏانهن پنڌ پيا هئا ۽ واپس گهر موٽڻ تائين اتي ئي رهيا هئا. انهن ئي ٻڌايو هو ته جڏهن سندن لتيل قافلو ڪوه هندوڪش جي برف ۽ افغانستان جي دشت ۽ درياھ مان گذري ازبڪستان ۾ داخل ٿيو ته، ان علائقي ۾ جاءِ جاءِ تي انقلاب جي حامين ۽ انقلاب جي مخالفن جي مسلح جٿن ۾ جنگ ۽ قتل و غارتگري هلي رهي هئي. ان جنگ ۾ مورچن ۽ صف بندين جي ڪاٺي ضرورت نه هئي. هڪڙو علائقو اڄ جيڪڏهن انقلابين جي هٿ ۾ آهي ته، سياسي سندن دشمنن جي قبضي ۾. انڪري اهي ماڻهو ڪڏهن اسير هئا ته ڪڏهن وري آزاد ٿي ٿيا، ايتري تائين جو سرخ فوج جي ڪنهن جٿي انهن کي حفاظت سان بخارا تائين پهچايو. جتان بخارا جو امير پنهنجن ٻانهين ۽ وڏن سؤدو بخارا مان ڀڄي چڪو هو. اُن مٿي پيرين اڳهاڙي لتيل ڦريل قافلي کي بخارا جي امير جي گهر ۾ ئي رهايو ويو هو ۽ کين اها به اجازت ڏني وئي ته کين محل جي توشه خاني ۾ رکيل سامان مان پنهنجي لاءِ ڪي شالون، دوشالا، خلعتون جي پسند ڪن ته کڻي سگهن ٿا. اهو محل منهنجو ڏنل آهي، اهو بنهه اهڙو آهي جهڙا

اسان جي راجائن مهاراجائن جا محل هئا. وڏا وڏا باغ، غلام گردشون، دربار هال، جهاز، فانوس، وغيره. بس، هڪڙي شيءِ ٿي مون کي عجيب لڳي سا هئي: باغ ۾ هڪ وڏي شفاف تلاءِ جي ڪناري ٺهيل چبوتري (ٺل) تي ڪاٺ جون ڪجهه ڏاڪڻيون هيون ۽ مٿي ”شهه نشين“ يعني شهنشاهه جي ويهڻ جي جاءِ ٺهيل هئي. گائيد مون کي ٻڌايو هو ته هر سال جڏهن حسين چوڪرين کي پانهيون بڻائي آندو ويندو هو ته انهن سمورين حسينائن کي ان تلاءِ جي ڪناري تي ڪنو ڪيو ويندو هو. ان ٺل تي امير جو تخت سڃايو ويندو هو ۽ هو هڪ صوف هٿ ۾ کڻي تخت تي ويهندو هو. پوءِ انهن ڪنيزن کي حڪم ڏبو هو ته هو ڪپڙا لاهين ۽ تلاءِ ۾ وهنجن. انهن مان جيڪا ڪنيز امير کي وڻي ويندي هئي، ته هو ان ڏانهن صوف اڇلائيندو هو ۽ هو شاهي حرم ۾ شامل ٿي ويندي هئي. اها روايت صحيح آهي يا غلط، پر پنهنجن پراڻي دور جي اميرن جا لچڻ ڏسي پڪ ٿئي ٿي ته اها ڳالهه گمان کان پري ناهي.

منهنجو هڪڙو دوست ٻڌائيندو آهي ته سندس رهائش ته تاشقند ۾ هئي پر کيس آذربائيجان ۽ گرجستان جي رستي ماسڪو وڃڻ جو به اتفاق ٿيو جتي لينن جي اڳواڻيءَ هيٺ انقلابي سماج جي پيڙهه رکي پئي وئي. هو ڏانهن ڪيترن ئي طرفن کان ڏيهي ۽ پرڏيهي ويرين جي جُلهه هئي. هيڏانهن پراڻو انتظامي سرشتو هيٺ مٿي ٿي چڪو هو بئنڪون، ريلون، ٽپال گهر، رسل رسائل، ڪا به شيءِ ٺيڪ نه هئي. ٻُڪ، لنگهڻ، غربت اهو سڀ ڪجهه هڪ پاسي ۽ ٻئي پاسي عوام ۾ هڪ عجيب سرخوشيءَ جو عالم ۽ سوويت ڪميٽين جي قيادت ۾ نئين تعمير لاءِ اڻ ٿڪ جدوجهد ۾ لينن کان وٺي هڪ عام مزدور تائين هڪ جيترو جنبيل هو. هونئن ته زندگيءَ جي هر شعبي ۾ اورچائيءَ سان ڪم ٿي رهيو هو پر رسل رسائل جي درستي، بجليءَ

جي فراهمي، تعليم ۽ ثقافتي سرگرمين تي خاص زور ڏنو پئي ويو. فلمون پئي ٺهيون، نانڪ پئي ٿيا، گيت پئي لکيا ويا. ڪٿي گهرن ۾ مائٽ پنهنجن ٻارن کي پڙهائي رهيا هئا ته ڪٿي وري اسڪولن جون چوڪريون ڪارخانن ۾ مزورن کي پڙهائي رهيون هيون. مختصر آهيو ته هي انقلاب مولانا روم جي هن شعر جو جيئرو جاڳندو مثال هو:

هر بنائے نوڪه آبادان ڪنند
اول آن بنياد را ويران ڪنند

انقلاب کان پوءِ جي تعميري دور جو احوال مون انهن ڪتابن ۾ پڙهيو جن جو ذڪر پهرين ئي اچي چڪو آهي. جنهن مان اندازو ٿئي ٿو ته هڪ پوري قوم ماکوڙين جي فوج جيان نئين بنياد ۽ نين منزلن ڏانهن گامزن هئي. نيون وسنديون آباد ٿي رهيون هيون. نيون زمينون آباد ٿي رهيون هيون. نوان واه ڪوٽيا پئي ويا، نيون ڪاٿيون دريافت ٿي رهيون هيون، ريل ۽ روڊن جو چار وچايو پئي ويو. نون ۽ عظيم ڪارخانن ۾ ديون جيڏيون وهڪل مشينون ڪڙ ڪڙ ڪري رهيون هيون ۽ ان سرزمين جي ان ڪاڀاپلٽ سان ئي هڪ نئون انسان به وڌي ويجهي رهيو هو. جنهن کي دولت جو هوس نه هو جنهن کي بيماريءَ جو، پيريءَ جو ۽ بيروزگاريءَ جو ڪوبه ڊپ نه هو اولاد جي ڪا ڳڻتي نه هئي ۽ جنهن کي هن نئين معاشري، ادب، اخلاق ۽ قدرن جي هڪ نئين ذهني نظام سان روشناس ڪيو هو. هڪڙي پاسي اسان اهو پڙهيو ۽ ٻڌو هو ته اسان جا ڏيهي رجعت پرست پروپيگنڊا جي اثر هيٺ سوويت يونين بابت طرحين طرحين افواهه ڦهلائي رهيا هئا: ”انقلاب جي ڪري زار روس جي عظيم الشان سلطنت جو ٻيڙو ٻڏي ويو آهي! هن معاشري جي ڪا به ڪل نيڪ ناهي، نه دين آهي، نه اخلاق آهي، گهرو زندگي ختم ٿي چڪي آهي، جنهن جي جيءَ ۾ جيڪو اچي، سو پيو ڪري، جيترا ڏينهن وڻيس ڪنهن سان به رهي ۽

وري ڪنهن ٻئي سان من مستيون ڪري! ٻارن کي حڪومت ڪٿي ٿي وڃي، جتي انهن کي جبري طور ڪميونسٽ بڻايو ٿو وڃي، سمورو ملڪ هڪ بيمار ڪئمپ ۾ بدلجي چڪو آهي، جتي بيموس ۽ مجبور ماڻهن کان گهڻي مشقت جو ڪم ورتو ويندو آهي، سادو سودو پائڻ لاءِ ڏنو ويندو آهي ۽ دال روتي کائڻ لاءِ ڏني ويندي آهي! هر شيءِ جي اثاٽ آهي، ڪنهن به ڳالهه جي آزادي ناهي ۽ ماڻهن جي سخت مصيبت ۾ جان آهي!“

جيئن ته سوويت يونين ۾ اچڻ وڃڻ تي ڪافي بندش هئي ۽ گهٽ ماڻهو هتي جي اصل حالتن کان واقف هئا، انڪري گهڻن ماڻهن کي اهي ڳالهيون هضم ٿي وينديون هيون. حيرت ان تي آهي ته اهڙا قصا اڃا تائين به هلن ٿا، جيتوڻيڪ اڄڪلهه هزارين سياح هتي گهمڻ ڦرڻ اچن ٿا ۽ بنا ڪنهن روڪ جي هتي جي حالتن جو تفصيلي مطالعو ڪري سگهن ٿا. بهرحال ان دور ۾ مون جيڪا تصوير پنهنجي ذهن ۾ قائم ڪئي هئي، سا ڪافي روماني ۽ مثالي تصوير هئي، جنهن جو هر تفصيل حقيقت تي آڌار ڪو آهي. اها ئي تصوير اڃا مڪمل نه ٿي سگهي هئي ته ان تي وري هڪ نئين تصوير لهڻ شروع ٿي وئي.

1929ع جي وچ ڌاري مون وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڪئمبرج يونيورسٽي ۾ داخلا وٺي ڇڏي هئي. هڪ اطالوي بحري جهاز جو ٽڪيٽ پڻ وٺي ڇڏيو هو ڪپڙا سبرائي ڇڏيا هئا، رڳو روانگيءَ جو انتظار هو. جهاز جي وڃڻ ۾ ڪي ڏهه ڏينهن کن هئا، ته خبر آئي ته ٻي مهاڀاري جنگ شروع ٿي چڪي آهي ۽ ملڪ مان ٻاهر اچڻ وڃڻ جا سڀ رستا بند ٿي چڪا آهن. ان سان گڏ ئي ملڪ ۾ ڪاٻي ڏر جي سڀني جماعتن ۽ پارٽين تي حڪومت جي ڪاوڙ اچي ٿي، جيڪي به ڄاتل سڃاتل ۽ مشهور ورڪر هئا تن سڀني کي

گرفتار ڪري راجستان جي ديولي ڪئمپ ۾ نظر بند ڪيو ويو. جيڪي رويوش هئا، انهن جي ڪوچ ۾ گهر گهر ڇاپا هڻيا ويا، بندش پيل لٽريچر جي تلاش ڪئي وئي. هتي ڪانگريس، ”هندوستان مان نڪرو تحريڪ“ شروع ڪري ڇڏي هئي ۽ ماڻهو هڪٿو هڪٿو ڪري گرفتاريون ڏئي رهيا هئا. سواهي گهڻي هنگامي وارا ڏينهن هئا. مون امرتسر کي خدا حافظ چئي لاهور جي هڪ ڪاليج ۾ نوڪري ڪري ورتي، انهن ڏينهن ۾ مون جهڙا جيڪي ڪيتري ئي عرصي کان هٿلارزم ۽ فاشزم جي خلاف لکڻ ۾ مصروف هئا ۽ انگريز سامراج خلاف عملي طور مصروف هئا، سي به ڇتائيءَ جو شڪار هئا پر جاپاني جنگبازن ۽ نازي ظالمن اسان جي اها مشڪل جلد ئي حل ڪري ڇڏي هئي جاپاني فوجون سموري اوڀر ۽ ڏکڻ اوڀر ايشيا کي تباھ ۽ برباد ڪنديون ننڍي کنڊ جي در تائين اچي پهتيون ۽ هتي فاشستن جي حملي جا ڪارا بادل يورپ کي پامال ڪندا سوويت سرزمين کي پامال ڪرڻ لاءِ اچي پهتا. سوهاڻا اها ٽين تصوير اکين ۾ لهڻ لڳي: سوويت يونين جي ميدان ڪارزار جي تصوير. ان تصوير کي مون وڌيڪ ويجهو ئي ڏٺو آهي. جڏهن تن پاسن کان فاشستن جي فوج وڌڻ لڳي يعني اوڀر پاسي برما، اولهه پاسي اتر آفريڪا ۽ اتر پاسي ڏکڻ روس طرف وڌندڙ ڪاهن جو ٻڌي اسان کي پنهنجو ملڪ به ان ته پاسائين جُلهه جي منهن ۾ نظر اچڻ لڳو ۽ مون هندوستاني فوج ۾ نوڪري ڪري ورتي. ٻين فرضن سان گڏ منهنجي هڪڙي ذميواري اها به هئي ته ريڊيولاءِ هڪ جنگي خبر نامو تيار ڪريون ۽ ان تي تبصرو به تيار ڪريون. هي 1942ع جو ذڪر آهي جڏهن گهڻو ڪري هر محاذ تي انگريز آمريڪي اتحاد فوجون پاڇ ڪائي رهيون هيون. فاشستن ۽ اسان جي وچ ۾ جيڪڏهن ڪا پٽ بيٺل هئي به، ته اها هئي سوويت فوج ۽ اتي جا ماڻهو جيڪي هر قدم تي دشمن فوجن

سان مهاڏو اٽڪائي رهيا هئا. مون انهن اعليٰ فوجي ڪمانڊرن جا نالا ٻڌا هئا: زوڪون، ڪوهنڊ، تموشنڪو هڊهني، راڪوسو فسڪي، ميلي نو فسڪي، گوروف وغيره. ڇاپامار گوريڊن جا ڪارناما پڙهيم: زويا، مٽروسوف، گاشتئواس. ان دور ۾ اسان جن ڪيترن ئي دوستن جا جڏهن ٻار ڄمندا هئا ته سندن نالا انهن جي نالن تي ئي رکيا ويندا هئا ۽ نئين ڄاول ڇوڪرين لاءِ زويا نالو گهڻو مقبول ٿيو. مختلف محفلن ۾ جنگ جون نقشو سامهون رکي هر معرڪي ۽ انهن جي فائدين ۽ نقصانن تي بحث ٿيندو هو. اتر، ڏکڻ، اوڀر، اولهه: ڪيترن ئي محاذن تي هڪ ئي وقت ڪيترو ئي رت وهي رهيو هو. اتر ۾ نوووگراڊ، پسڪون، لينن گراڊ، اولهه ۾ مينسڪ، سولينسڪ، ڏکڻ ۾ ڪئيف، ڊونيئر، خارڪوف، روستون، آن ڊان: هڪڙي هڪڙي ميدان تي حشر برپا هو. هر جاءِ تي رڳو پيشيور سپاهي ڪونه پئي وڙهيا پر انهن سان گڏ سموري قوم جا پوڙها، ٻار عورتون ۽ مرد ڪيڏي نه بي جگريءَ سان پئي وڙهيا، ان جو پوتاميل ڄاتل سڃاتل سوويت اديبن جي نظر ۽ نشر مان پئي جهلڪيو. اليا اهرن برگ، شولوخوف، سمونوف، سرڪوف، پوٽي وائي ۽ ٻين گهڻن ئي ڄاتل اڻ ڄاتل اديبن سان پريٽ شناسائي ٿي. هارين ۽ مزدورن هٿان تعمير ٿيل ان نئين دنيا، شهرن، وسندين، تفريح جي جاين، درسگاهن، بجلي گهرن، ڪارخانن، تجربيجا گاهن، ٻنين، باغن کي تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ انهن جي سرفروشيءَ جا داستان انهن اديبن رقم ڪيا. ان زماني ۾ اليا اهرن برگ جو لکيل جملو اڃ تائين مون کي ياد آهي ته: ”زال مڙس جون اتو ٿئي سگهي ٿو، محبتون ختم ٿي سگهن ٿيون، عاشق ۽ معشوق جدا ٿي سگهن ٿا پر هڪڙو رشتو جيڪو ڪڏهن به ٽٽي نه ٿو سگهي. سو آهي: ماءُ ۽ پٽ جو رشتو ۽ اسان جو وطن ئي اسان جي ماءُ آهي!“

جڏهن اسان جا سڀئي دوست آزاد ٿي چڪا هئا، ڪميونسٽ پارٽي ۽ ڪاٻي ڏُر جي پارٽين تان پابندي ڪڍي چڪي هئي ۽ سڀني جون نظرون مختلف محاذن تي ڪتل هيون، انهن بابت نظر لکيا ويا، گيت ڳاتا ويا، ڊراما اسٽيج ٿيا. آل انڊيا ريڊيو تان پهريون ڀيرو سوويت يونين بابت ڳالهائڻ جي اجازت ملي ۽ لکنوءَ جي هڪ ريڊيو مشاعري ۾ جتي اسين سڀ گڏ هئاسين: مجاز سردار جعفري، جذبي، جان نثار اختر، مخدوم محي الدين (مرحوم) قازق شاعر جمبل جو منظوم ترجمو پنهنجي مٿي آواز ۾ ٻڌايو هو:

صف اعداءَ کي مقابل بيه مارا رهبر

انهن ڏينهن ۾ هر روز خبرنامو تيار ڪرڻ جي ڪري مون کي يورپ ۽ سوويت يونين جي پوري جاگرافي ائين اڙي ٿي چڪي هئي، جواتي جي ڪنهن شاگرد کي به ايتري خبر نه هوندي اسان سڀني جون آسروند اڪيون انهن محاذن تي ٽڪيل هيون. اسان کي نظريات تي سببن جي ڪري اهو يقين هو ته، فاشسٽ اها جنگ نه ٿا کڻي سگهن پر سڀئي ماڻهو اسان جا هم خيال نه هئا. شروع شروع ۾ ڪجهه خوش فهم ماڻهو انگريز - آمريڪي فوجن جي هار تي خوش هئا ۽ ان غلط فهمي ۾ مبتلا هئا ته جاپاني - جرمن - اطالوي فوجون انهن کي انگريزن جي غلاميءَ مان اچي ڪڍنديون. پر ڏکڻ اوڀر ايشيا ۾ جاپانين جي ظلم ۽ يورپ ۾ فاشسٽن جي فرعونيت سبب اها خوش فهمي گهڻي دير تائين قائم نه رهي سگهي، پوءِ به اهو انديشو عام هو ته فاشسٽ ديون آڏو سوويت يونين جا ماڻهو گهڻي دير نه بيهي سگهندا. انڪري جڏهن ماسڪو ۽ لينن گراڊ چئني پاسن کان محصور ٿي ويا ته اسان جي فوجي آفيسرن ۾ شرط لڳڻ لڳا ته اهي شهر ڪيترن ڏينهن ۾ فتح ٿيندا. ڪن جو خيال هو ته ٽي هفتا، ڪن چيو ته هڪ

مهينو مون پنهنجي هڪ انگريز دوست سان هڪ تي تير جو شرط لڳايو ته هي شهر فتح ڪونه ٿيندا - ۽ نيٺ آءُ کٽي ويس.

۽ وري استالن گراڊ، جيڪو هاڻي والگا گراڊ چورائي ٿو پر تاريخي جنگ شروع ٿي وئي. هاڻي سموري دنيا مان اتحادي فوجن کي نوان محاذ کولڻ لاءِ زور ڀرڻ لڳا، سڀني ماڻهن محسوس ڪيو ٿي ته ڪٿڻ ۽ هارائڻ جو فيصلو ان ئي لڙائيءَ تي ٿيندو. اسين سڀئي ساڻه روڪيو اهي جنگي نظارا ڏسندا رهياسين، ٻڌندا رهياسين: ”اڄ فلاڻي پاسي ۾ پنهني پاڙن کان چٽي جنگ ٿي رهي آهي، ته سپاڻي وري فلاڻي بازار لاشن سان سٿيل آهي. نيٺ جڏهن سوويت فوج فتحمند ٿي، ته هندوستان ۾ دهل دما وڃڻ لڳا. ڪجهه وقت کان پوءِ جرمن ڪمانڊر فان پالس جي ذاتي ڪار ۽ هڪ ٽئڪنڪ نمائش لاءِ نئين دهلي آنديون ويون. ڪنات سرڪس جي پوري وچ تي باغ ۾ اهي نماء لاءِ رکيون ويون. اوسي پاسي جهنڊيون لڳايون ويون، بئنڊ باجا وڳا ۽ خدا جي خلق اهو نظارو ڏسڻ آئي.“

جنگ جي اها تصوير ڏاڍي دل دهلائيندڙ هئي پر ساڳئي وقت هن جنگ ماڻهن ۾ جوش ۽ ولولو به پريو هو. پوءِ جڏهن فاشسٽ طوفان چڙهي لهي ويو اتحادين جي فتح ٿي ۽ برلن تي ڳاڙهو جهنڊو ڦڙڪڻ لڳو ته، ان ئي تصوير جا انيڪ نقش ماڻهن جي دليين تي چپجي ويا.

اهي هئا مختلف تاثيرات جيڪي مختلف وقتن تي، مختلف صورتن ۾ اسان جي دل ۽ دماغ تي چانئجي ٿي ويا. هاڻي طلب فقط ايتري هئي ته ان جي تصديق ڪيئن ڪجي ۽ ڪيئن ڏسجي ۽ پڪ ڪجي ته دراصل سوويت سرزمين ۽ اتي جو سماج سچ پچ ته ڪيئن آهي؟

باب ٻيون

تعارف

1949ع سيپٽمبر - آڪٽوبر جو مهينو هو اسين سيئي لاهور ۾
ٻئين ترقي پسند مصنفين ڪانفرنس جي تياري ۾ رڌل هئاسين،
سوويت يونين سان پاڪستان جو سفارتي تعلق ڪافي اڳي قائم ٿي
چڪو هو پر اڃا تائين به پاڻ ۾ ملڻ سِلڻ جو ڪو سلسلو ڪونه جڙيو
هو. انڪري اميد نه هئي ته هتان ڪير ايندو پر محض دوستيءَ جي
اظهار لاءِ هڪڙو دعوت نامو موڪلي ڇڏيوسين ۽ اوچتو هڪڙي
ڏينهن ”تار“ ملي ته روسين جو وفد لاهور لاءِ روانو ٿي چڪو آهي ته

خوشي به ٿي ته حيرت به، اهو وفد ڪانفرنس دوران ته ڪو نه پهچي سگهيو پر چئن ڏينهن کان پوءِ پهتو پر اهو به سٺو ٿي ٿيو چو ته ڪانفرنس جي آخري اجلاس ۾ ڪن ناسمجھو ماڻهن هنگامي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ ڳالهه مار موچڙي تائين وڃي پڳي هئي. ان سان ڪانفرنس جو ته ڪجهه ڪونه بگڙيو. پر جي مهمان هجن ها ته ضرور پرو لڳي ها. اسين پوري تائيم تي مهمانن کي وٺڻ لاءِ لاهور جي پراڻي ايئرپورٽ پهتاسين، جن ۾ ميان افتخار الدين (مرحوم)، سي آر اسلم، احمد نديم قاسمي، مظهر علي خان ۽ سندس بيگم طاهره، صفدر مير، عبدالله ملڪ، حميد اختر، شميم اشرف، اشرف ملڪ ۽ ٻيا دوست شامل هئا. هوائي جهاز مان مهمانن جو وفد ٻاهر آيو، نڪولائي تخونوف، اناٽولي سفرونوف، مرزا ترسون زاده، موسي ايبڪ ۽ انهن سان هڪ پوائتي صورت وارو ترجمان. شڪل صورت ۽ ڪپڙي لٽي ۾ سڀئي هڪ ٻئي کان بنهه مختلف هئا. تخونوف جيڪو آڪٽوبر انقلاب ۾ شامل رهيو هو سو پنهنجي مضبوط هٿن پيرن، مضبوط هائي ڪاٺيءَ ۽ رعبدار چهري مان ئي هڪ جنگجو ٿي نظر آيو. ان جي ابتڙ مرزا ترسون زاده وري نرم گفتار، نرم رفتار، خوابيده اکيون ۽ ٻارن جهڙي معصوم چهري وارو هو. سفرونوف ته ماڻهون جهڙو ديو هو. جيترو ڊگهو اوترو ئي ويڪرو سندس پهلوانن جهڙي صورت ڏسي ڪانئس ڊپ ٿئي ٿيو پر شرارتي اکيون ڏسي ڪتڪتوئي ڪرڻ تي من ٿي ٿيو. موسي ايبڪ هاڻي هن دنيا مان وڃي چڪو آهي. شڪل صورت مان مست قلندر لڳندو هو: ڊگها گهنگر يالا وار وڏيون ڪاريون حيرت ۾ ٻڌل اکيون. ان دور ۾ جيئن سوويت يونين جي هڪ خيالي تصوير مون ٺاهي هئي، ائين ئي هتي جي ماڻهن، اديبن ۽ دانشورن جون پڻ خيالي تصويرون گهڙيون هيون. خير آءُ ايترو به سادو ٺاهيان جو سوچيان ها، ته انهن جي اکين

مان آلا نڪرندا هوندا ۽ وات مان ڇپيون. پرايٽرو سويقن هو ته هو انتهائي سنجيده ۽ پاڻ کي الڳ ٿلڳ رکڻ وارا ماڻهو هوندا هئا جن سان ڪل پوڳ ۽ مذاق مسخري ڪرڻ مشڪل هوندو هو پر اها غلط فهمي پهرين ئي ملاقات ۾ ختم ٿي وئي، پر پوءِ سوچيم ته اديب ۽ شاعر آهن، جيڪي هر هنڌ ساڳيا ئي آهن. ڪڏهن هتي جي عام ماڻهن سان ملجي تڏهن ئي وڃي انهن جي صحيح مزاج جي ڪل پوندي اهي مهمان به ٿي ڏينهن اسان وٽ رهيا. هارين ۽ مزدورن جي مختلف انجمنن پاران سندن مان ۾ چانهه جون دعوتون ٿيون، جن ۾ لائل پور جي هارين پاران ڪجهه لوڪ رقص ۽ گيت پيش ڪيا ويا. لاهور جي واءِ. ايم. سي. اي هال ۾ هڪ مشاعرو ٿيو جنهن ۾ مرزا ترسون زاده جي فارسي غزلن واه واه ڪرائي ڇڏي برڪت علي هال ۾ هڪ نشست ۾ مقالا پڙهيا ويا ۽ تقريرون ٿيون، شهر جي تاريخي جاين جو سير، دعوتون ۽ ڪچهريون ٿيون ۽ انهن ٻن تن ڏينهن ۾ اجنبيت جا سمورا پرڏا هٽي ويا، ائين سوويت يونين جي پهرين نمائنده وفد سان اسان جو اولين تعارف ٿيو ۽ حافظ جي لفظن ۾ هڪ اهڙي محبت جو بنياد پيو جو خلل کان خالي ناهي.

ست سال پيا گذري ويا، 1956ع ۾ دهليءَ مان ملڪ راج آندڙ جو خط آيو ته ايشياڻي اديبن جي هڪ ڪانفرنس ٿي رهي آهي، جنهن ۾ پاڪستاني وفد کي شرڪت جي دعوت ڏجي ٿي. مون کي جيل مان نڪتي ڪي گهڻا ڏينهن ڪونه ٿيا هئا. پراڻي حڪومت وڃي چڪي هئي ۽ نئين حڪومت ۾ ڪجهه اسان جا گهڻگهرا به شامل هئا. ٻيو ته دهليءَ ۾ هتي جي هاءِ ڪمشنر راجد غصنفر علي خان (مرحوم) جي ڪوشش سان ٻنهي ملڪن ۾ ڇڪتاڻ ڪجهه گهٽجي چڪي هئي. انڪري اسان کي وڃڻ جي اجازت ملي وئي. وفد ۾ مون سان گڏ مولانا عبدالمجيد سالڪ (مرحوم) قتيل شفاڻي ۽ اعجاز حسين بٽالوي

شامل هئا. دهليءَ ۾ انهن پراڻن روسي دوستن سان گڏ ڪجهه نون ماڻهن سان به ملاقات ٿي جن ۾ وفد جي ترجمان هڪ نازڪڙي چوڪري مريم سلگانيڪ به شامل هئي. انهن ٽن ڏينهن ۾ ملڻ سِلڻ کان سواءِ ڪيترن ئي موقعن تي ڪانفرنسن جي سيشن ۾ شرڪت ڪرڻ، خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ ۽ بحث طلب مسئلن تي خيالن جي ڏي وٺ جو موقعو مليو جو هي هم خيال ماڻهن جي ڪانفرنس ڪا نه هئي، نه وري ڪا تنظيمي ڪانفرنس هئي. سڀني کان وڌيڪ اختلاف ته خود مندوبين وچ ۾ هو جن اها ڪانفرنس طلب ڪئي هئي. افتتاحي اجلاس ته خيريت سان گذري ويو پر يعني ڏينهن جڏهن preparatory يعني انتظامي ڪميٽي گڏجي ويئي ته ملڪ راج آئندڙ سجاده ڏهڻ ۽ ڊپ کان ڪميٽيءَ جي صدارت منهنجي حوالي ڪري ڪسڪي ويا. پروگرام بابت ته ڪو خاص جهيڙو ڪونه ٿيو پر جڏهن ڪانفرنس تي تجويزن پيش ڪرڻ ۽ پڄاڻي تي بيان جاري ڪرڻ جو سوال آيو ته يڪدم گرما گرمي ٿي وئي. هندي اديب اڳي وٽسائن ۽ هن جي ڪجهه ساٿين اڻندي ئي اهو مؤقف اختيار ڪيو ته هندي منتظم ڪميٽيءَ ۾ اهو پهرين ئي طيءَ تي چڪو آهي ته هيءَ ڪانفرنس هڪ هنگامي ايڊهاڪ قسم جي تقريب آهي، جنهن ۾ رڳو ادبي مسئلن تي تقريرون ٿينديون ۽ مقالا پڙهيا ويندا ۽ ڪوبه ٺهراءُ پاس ڪونه ٿيندو. ڪنهن بيان جاري ڪرڻ جو ته ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. ڪجهه ٻيا اديب جن ۾ سوويت وفد به شامل هو تن جو خيال هو ته پهريون ڀيرو ايشيا ئي اديب ڪنهن ڪانفرنس ۾ ڪٿا ٿيا آهن، ته ان گڏجاڻيءَ جو ڪو مثبت نتيجو نڪرڻ ڪپي، رڳو اهو ائين ملڻ ته: نشستند و گفتند و برخواستند، اها ته ڪا ڳالهه نه ٿي! هاڻ اهو سلسلو جيڪڏهن شروع ٿيو آهي، ته ان کي جاري رکڻ جي ڪا صورت به ٿيڻ ڪپي بلڪه ان جو دائرو اڃا به وڌائي

آفريڪي اديبن کي به ان ۾ شامل ڪجي. پهرئين درجو چوڻ هو ته جيڪڏهن هن ڪانفرنس کي ڪنهن مستقل تنظيم جي شڪل ڏني وئي ته اها سائن ڪيل سمجهوتي جي پيڪڙي آهي ۽ انهن جا سڀئي هم خيال هن ڪانفرنس جو بائيڪاٽ ڪري ويندا. جڏهن گڏيل راءِ جي ڪا به صورت نظر نه آئي ته منهنجي تجويز تي اجلاس ڪجهه دير لاءِ ملتوي ڪيو ويو ۽ پوءِ ٻن ٽن ماڻهن ويهي مفاهمت جو هي فارمولو مرتب ڪيو ته هن ڪانفرنس ۾ ڪنهن مستقل تنظيم جي ڪا به تجويز پيش نه ڪئي وڃي. رڳو ايندڙ ڪانفرنس لاءِ سوويت يونين جي دعوت قبول ڪئي وڃي ۽ هي مسئلو ٻي ڪانفرنس لاءِ ڇڏيو وڃي. ڪانفرنس پويان ڪوبه بيان جاري نه ڪيو وڃي. البتہ مختلف مسئلن جي باري ۾ جن به خيالن جو اظهار ڪيو ان جو ٿڌ ڇاپيو وڃي. سوائين ايندڙ ڪانفرنس تاشقند ۾ ڪرڻ جو فيصلو ٿيو. ائين ٻن سالن کان پوءِ نيٺ مون کي سوويت سرزمين تي پير ڌرڻ جو موقعو مليو.

تاشقند

1958ع آڪٽوبر جو مهينو هو. حيلن بهانن کان پوءِ پاڪستان مان رڳو ٻن ماڻهن کي تاشقند وڃڻ جي اجازت ملي، ابو الاثر حفيظ جالندري ۽ ٻيو آءِ. اسين شام ڌاري تاشقند پهتاسين. نئين ٺهيل تاشقند هٽل ۾ اسان کي رهايو ويو جيڪا ان ڪانفرنس لاءِ خاص طرح ٺهراڻي وئي هئي ۽ اڃا مڪمل نه ٿي هئي. هٽل جي سامهون پڪي فرش جو هڪ کليل ميدان هو وچ ۾ اسان جي مغلئي طرز جهڙو ٿوهارو ۽ ٻئي پاسي نوائي ٿيتر جي عاليشان عمارت. جنهن ۾ ٻئي ڏينهن ڪانفرنس جو افتتاح ٿيڻو هو. ٿيتر ۾ وڏي هال کان سواءِ

گهڻا ئي ڪمرا آهن جيڪي مختلف جمهوريتن پنهنجي پنهنجي نموني سڃايا هئا. کاڌي جي ميز تي خبر پئي ته دهلي ڪانفرنس وانگر هتي پڻ انتظامي ڪميٽي جو ايجنڊا تي جهڳڙو آهي، جيڪو تن چئن ڏينهن کان هلي پيو. مانيءَ کان پوءِ رات نوين وڳي ڪميٽيءَ جو اجلاس هو جنهن ۾ شرڪت جي دعوت مون کي به ڏني وئي. ازبڪستان جي ڄاتل سڃاتل اديب شرف رشيدوف جيڪو ان زماني ۾ جمهوريه جو وزير اعظم به هو ۽ هينئر هتي پارٽيءَ جو پهريون سيڪريٽري آهي، تنهن صدارت پئي ڪئي. هندوستان جي وفد جي اڳواڻن کي هڪڙي ٺهراءَ جي ڪن لفظن ۽ ستن تي اعتراض هو. گڄ دير تائين بحث هليو ۽ نيٺ ڳالهين ٻولهين کان پوءِ هُنن پنهنجو اعتراض واپس ورتو ۽ ٺهراءَ اتفاق راءِ سان منظور ٿيو. ان هڪڙي ئي نشست ۾ مون کي ڪيئي دوست هٿ اچي ويا. صبح جو ڪانفرنس ۾ وڃڻ لڳاسين ته سامهون ميدان ۾ هڪ وڏو هجوم هو. ازبڪ عورتون، مرد، ٻار پوڙها، انهن ۾ گهڻو تعداد شاگردن ۽ شاگردياڻين جو پڻ هو. ان ۾ مزور هاري، دفتری ڪارندا ۽ پئشنر هر قسم جا ماڻهو هئا ان انبوهه ۾. سلام ڪلام ٿيو، زنده آباد جا نعرا لڳا ۽ تڙين جا ڦهڪا هئا — سوويت عوام سان منهنجو اهو پهريون تعارف هو.

ٻه ڏينهن ته هوٽل ۽ نوائي ٿيٽر کان سواءِ ڪجهه ڪو نه ڏسي سگهياسين، صرف رات جو ازبڪستان جي جديد موسيقي، رقص ۽ ڊرامي جا ڪمال ڏٺاسين، جن ۾ قديم ۽ جديد جو سهڻو ميلاپ هو انهن محفلن ۾ ڪيترن ئي نامور اديبن ۽ دانشورن سان، جن سان ڪانفرنس ۾ رڳو رسمي ڳالهه ٻولهه ٿي هئي، وڌيڪ قريبي تعلق حاصل ٿيو. سوويت اديبن ۾ پراڻن شناسائن کان سواءِ ٻين گهڻن ماڻهن سان ملڻ جو موقعو مليو. روس جي ڪانستائن سمونوف، اليڪسي سرڪوف، قازقستان جي مختار اويوزوف ۽ ڪوبائف.

گرجستان جي اراڪلي اباشوز ترڪمانستان جي ڪاراسطلي، آرمينيا جي فرتر، تاجڪستان جي ميرشڪر، ازبڪستان جي شرف رشيدوف کان علاوه ڊاڪٽر عظيموف (جواڳڪلهه پاڪستان ۾ سوويت سفير آهي - 1975 ۾) زلفيه خانم ۽ هڪ اردو زبان جو نوجوان شيدائي محمد نبي جان جيڪو اردو غزل اهڙي ته سربلي سر ۾ پڙهندو هو جو مزو اچي ويندو هو. ٽئين ڏينهن ڪانفرنس مان ڪجهه فرصت ملي، ته اسين شهر جي سير تي نڪتاسين، تڏهن جو تاشقند هائوڪو تاشقند نه هو پن چئن جديد محلن کي ڇڏي باقي سمورو شهر پراڻي نموني جو هو. نئين علائقي ۾ گهڻو ڪري عمارتون سرڪاري پبلڪ يا عوامي پلاٽي جي ادارن جون آفيسون هيون يا وري ڪجهه هوٽل ۽ قهوه خانا هئا. رهڻ جا گهر گهٽ هئا، گهڻو ڪري ماڻهو اڃا تائين پراڻن پاڙن ۾ رهندا هئا، جن جا گهر ٻاهران ڪچا ۽ اندران پڪا هئا، انهن ۾ ڪيترائي وڏا ۽ شاندار گهر به هئا. جيئن موسي ايبڪ جو گهر هو يا زلفيه خانم جو گهر هو پر انهن جا نقشا ساڳيا پراڻا ئي هئا. هڪ گلن ڦلن جو باغيچو ويڪرو ورائڻو اوطاق يا ديوان خانو ڪشادو اڱڻ ۽ ٻه سمهڻ جا ڪمره. جڏهن اسين شهر جي منڊيءَ ۾ پهتاسين جنهن کي بازار چون ٿا، ته ائين لڳو جڻ هن صديءَ ۽ ماحول کي اورانگهي ڪنهن ٻي دنيا ۽ ڪنهن ٻئي زماني ۾ پهچي ويا هجن. جنهن جو ذڪر اسان پنهنجي ننڍپڻ ۽ نوجوانيءَ ۾ پڙهيو هو. اسان جي سامهون جيڪي ماڻهو هلي رهيا هئا سي جڻ انهن ئي ڪتابن مان ٻاهر نڪري آيا هجن - ڪوالف ليلي مان، ته ڪو حاجي بابا مان، ته ڪو ملان ناصر الدين مان. هن جهوني کي ڏسو جيڪو گڏهه تي چڙهيو پيو وڃي، مٿي تي گول اڇو پتڪو برجس، ڪپهه جي مرڙي، گوڏن تائين ڊگها بوت، ڳاڙهاڻ مائل ڪٽڪاڻون رنگ، چيرويون مغلاني اڪيون، کاڌيءَ تي لڙڪيل مڇون،

چڏي چُنهيري ڏاڙهي. هيڏانهن وري هن پوڙهيءَ کي ڏسو: ڪارو پاڄامو ساڳي رنگ جو ويڪرو ڪٽڻو مٿي تي ٻڌل ڳاڙهو رومال، جنهن تي ٽي ٻنھ سنهڙو نقاب، جنهن جو مٿيون حصو پائي رکيو اٿس جيتوڻيڪ منهن کليل اٿس. بازارن ۾ خريدارن ۽ واپارين جي پيھ آهي. تازا ميوا، خشڪ ميوا، ڀاڄيون، گوشت، ماکي، گل - اهڙي سودي پاڌي لاءِ ڪارا ۽ ريڙھا لڳل آهن. استعمال جي شين جهڙوڪ: ٿانون، ڪپڙن، تيل، صابن وغيره لاءِ پڪا دوڪان آهن. دوڪان ڪوآپريٽو وارن جا آهن. باقي مال گھڻو ڪري ماڻهن جو پنهنجو آهي. ان کان ٿورو اڳيان هلو ته ٻاڪڙا هوٽلون ملنديون. چانهن خاني ۾ وڇايل تختن تي ويٺل پوڙھا، قهوءَ (سليماني چانهه) پيا پيئن. ڪي ڪچهرين ۾ رڌل آهن ته ڪي شطرنج کيڏڻ ۾، ڪي وري اتي ئي آھليا پيا آهن. هتان کان گھمي شهر جي ٻئي پاسي وڃو ته ڄڻ منظر ئي بدلاجيو وڃي. ڪوٽ پتلون پاتل صاف سٿرا ڏهين چهرن وارا نوجوان، سھڻيون نازڪ نفيس چوڪريون، مٿي تي پريل ڪلاه پايو گوڏن کان ڊگھيون فيروزي ڪاريون، نسواري يا ڳاڙهيون پيليون اطلسي قبائون پھريل، هٿن ۾ ڪتاب جهليو تڪڙيون تڪڙيون پنهنجي يونيورسٽي، انسٽيٽيوٽ يا ڪنهن تجربيگاهه ڏانهن پيون وينديون، پر بازار هجي يا وري ٻنهي پاسي چنار جي وڻن سان ڍڪيل يونيورسٽيءَ جو رستو گھڙا راهگير اوهان کي ڏسي هٽڪي بيهي رهندا ۽ سلام ورائيندا ۽ پڇندا: اوهين ڪٿان آيا آهيو؟ ۽ جي اوهان چئي ڇڏيو ته: پاڪستان. پوءِ ته پنجن ستن ستن تائين سوال جواب ضرور ٿيندا.

شهر کان ڪجهه ميل پري هڪ فارم ڏسڻ وياسين، جنهن کي ”ڪولخود“ چون ٿا. مختلف علائقن ۾ مختلف قسم جا ”ڪولخود“ آهن، انهن مان ڪو زرعي فارم آهي، ڪو پولٽري فارم آهي، ڏيري فارم

آهي، ڪورڊن پالڻ جو فارم آهي، ڪونڊيو فارم آهي ته ڪو وڏو. بعد ۾ انهن مان ڪيترن ۾ ويڃڻ جو موقعو مليو پر اهو پهريون فارم هو جو اسان ڏٺو ۽ بعد ۾ جتي جتي به وياسين سڀني جو بنيادي نظام هڪ جهڙو ٿي هو. هي هڪ وڏو زرعي فارم آهي جنهن ۾ ڪپهه، ڪڻڪ ۽ مختلف ميون جي پوک ٿيندي آهي، هن ”ڪولخوذ“ جو سنڀاليندڙ هڪ ڊگهو قداور ڏاڍو رعبدار ۽ رئيس جهڙي صورت رکندڙ هڪ ازبڪ بزرگ حمزه قل صاحب هو جيڪو ڏسڻ ۾ ڪنهن انقلابي فلم جو جرنيل ٿي لڳو. اسان کي ”ڪولخوذ“ جي پوري نظام بابت سمجهايو ويو. سال ۾ ڪيتري اپت ٿئي ٿي، ڪيترو حصو ترقياتي ۽ رفاهي ڪمن يعني روڊن، اسپتالن، اسڪولن ۽ تفريح گاهن لاءِ محفوظ رکيو ٿو وڃي. ڪيتري رقم بيواهن، يتيمن ۽ معذور ماڻهن جي مدد لاءِ رکي ٿي وڃي. حڪومت سان ڪهڙي ڌيتي ليتي ٿئي ٿي. پاڇي رقم ميمبرن ۾ ڪهڙي ريت ورهائجي ٿي. (ڪم جو هڪڙو ورڪ يونٽ مقرر آهي، جيڪو ماڻهو جيترا يونٽ ڪم ڪندو ڪين ان مطابق ئي حصو ملندو. ظاهر آهي ڪولخوذ جي آمدني جيتري وڌندي ۽ ڪوبه جيترا يونٽ ڪم ڪندو ان حساب سان سندس ذاتي آمدني به وڌندي) فارم جي عهديدارن جو انتخاب ڪيئن ٿو ڪيو وڃي. فارم جي ڪاروبار ۾ بهتري لاءِ بحث ۽ تنقيد جي ڪهڙي صورت آهي ۽ پوءِ فارم جي ٽريڪٽر اسٽيشن به ڏنم. ورڪشاپ به ڏنم. ڪارڪنن جا گهر به ڏنم ۽ انهن جي مهاڳي ۾ آيل زمين جيڪا سندن ذاتي ملڪيت سمجهي وڃي ٿي. اُتي اهڙا ڪيترائي پڪا ۽ ڪاٺ جا گهر ٺهيل هئا، ڪجهه اڃا ڪچا هئا، جن جي تعمير نئين سال جي منصوبي پٽاندر ٿيڻي آهي. اسين جيئن ئي هڪ ڪچي گهر جي ويجهو پهتاسين ته حفيظ صاحب اوچتو حيرت مان رڙ ڪئي: ”او هو ڏس، او هو ڏس!“ مون چيو: ”ڇا آهي؟“ چيائين: ”ڇيٽا، او هو

ڏس، ڀت تي ٿڌيل ڇيٽا، صفا پاڻ جهڙا آهن نه؟“ مون چيو: ”ها! اها ڳالهه ته برابر پاڻ جهڙي آهي، پر ٻيو ڪجهه به پاڻ جهڙو ناهي.“

سيڪجهه ڏسي اسين فارم ڪلب پهتاسين، جتي کاڌي پيئي جو بندوبست هو. ازيڪ کاڌي ۾ گهڻو ڪري ته اهوئي سڀ هوندو آهي جيڪو ڪجهه اسان جي کاڌن ۾ هوندو آهي: نان، ڪباب، ٻوڙ، ڌونڌرو، سلاڊ وغيره. پر نموني نموني جا ٻوڙ جيڪي اسان وٽ رڌجندا آهن، سي نه هوندا آهن، نه ڪو مرچ مصالحن ۾ اسان جهڙو تڪلف اٿن. البت هڪڙي شيءِ مون نئين ڏٺي، ته هي ماڻهو شيشي جي خاص ٿانون ۾ ميوو اهڙي ريت سڃاڻين ٿا جيئن اسين گلڊائن ۾ گل سڃاڻيون ٿا. گلابي رنگ جا زردالو سڀ جي رنگ جا صوف، ڳاڙها ۽ سونهري رنگ جا انگورن جا ڇڳا، صفا ڪنهن مصور جي ٺاهيل اسٽل لائيف تصوير جيان نظر اچن ٿا. مون تاشقند جي ڪچن گهرن جو ذڪر ڪيو آهي، جيڪي ٻاهران ٻنهي پراڻا ۽ کاڌل لڳن ٿا. ٻئي ڏينهن خبر پئي ته اصل حقيقت ڇا آهي. اسين ڪنهن دعوت کان واپس گهر ڏانهن پئي موٽياسين ته حفيظ صاحب چيو ته: ”ادا! هن مهل تائين ته اسان اهوئي ڪجهه ڏٺو آهي، جيڪو هنن ڏيکاريو آهي. ڇا ائين نه ٿو ٿي سگهي ته اسين بنا ڪنهن اطلاع جي پاڻ ڪو گهر ڏسي سگهون؟“

چيمر: ”پڇي ٿا وئون“ سو مون پنهنجي مترجم وليري کان پڇيو: ”هي جو سامهون گهر ڏسڻ ۾ پيو اچي، ڇا اسين ان ۾ وڃي سگهون ٿا؟“

هن چيو: ”چوننا“ اسان درڪڙ ڪايو ته هڪڙو بزرگ صورت ماڻهو نڪتو وليري اسان جو تعارف ڪرايو. هو گرمجوشيءَ سان مليو ۽ اسان کي اندر وٺي ويو اندر وڃي خبر پئي ته گهر جي ظاهر ۽ باطن ۾ ڪيترو فرق آهي. گهر ۾ اندر قيمتي غاليجا وڇايل هئا، ظرف ظروف ۽ ٻيو ڪيتروئي قيمتي ساز ۽ سامان موجود هو. اسين صفحي ۾ هڪ غاليجي تي ٿي ويٺاسين، انهن پراڻن گهرن ۾ ڪرسي ميز جو رواج

ناهي. گهرن جا دالان ڏسي اسان کي اڄ کان پنجاهه سال اڳ جا پنهنجا گهر ۽ انهن جا زناخانا ياد آيا. هڪ پاسي هيٺ کان مٿي تائين ڪهاٽ ۽ انهن ۾ سجيل ٿانو ٻئي پاسي مهمانن لاءِ هنڌ بسترن جو ڊير رکيل، ڀتين تي قرآني آيتن جا ڪتابا تنگيل آهن ۽ گهر ڏٺي ۽ گهر ڏيڃائيءَ جون جوانيءَ جون تصويرون تنگيل آهن. اسين اڃا ويناسين مس ته گهر ڏيڃائيءَ قهوو (سليماني چانهه) پيش ڪيو. هتي جو دستور ئي اهو آهي. ڪنهن جي به گهر وڃو وقت بي وقت، قهوو فوراً تيار ملندو لڳي ٿو ته انهن وٽ چانهن جو سماوار سدائين چڙهيل هوندو آهي ۽ وري گهر ڏيڃائيءَ اسان جي آڏو ٻيون به گهڻيون ئي ڪاٺ جون شيون رکي ڇڏيون: ميوا، ڦل فروٽ، مربا، پٺير ۽ ماني وغيره ۽ ڪاٺ لاءِ زور ڀريو. اسان گهڻو ئي چيو ته اسان هينئر هڪ دعوت تان پٽ پري آيا آهيون، پر هنن نه مڃيو ۽ نيٺ اسان کي ڪجهه ڪاٺو ئي پيو. ڪاٺ پيئڻ جي معاملي ۾ ته خير يورپي روس جا ماڻهو ڪافي دريادل آهن، پر مشرقي علائقا ته اصل مهمان نواز آهن انهن ۾ جارجيا آهي، آذربائيجان، ازبڪستان، قازقستان، توڙي داغستان، انهن علائقن جا ماڻهو ته بس انهيءَ تاڙ ۾ هوندا آهن ته ڪو مهمان هٿ چڙهين ته ان کي ڪارائي پياري دنو بڻائي ڇڏين. ڳالهين ڪندي خبر پئي ته اسان وارو ميزبان فوجي آفيسر هو هاڻي رٽائر ٿي چڪو آهي. هڪ ڌيءَ ڊاڪٽر اٿس، پٽ انجنيئر اٿس، اهي ٻئي به گذرهندا آهن. پينشن به مليس ٿي. گهر جي ڪلعي اڱڻ ۾ انگور ۽ ناسپاتي جو باغيچو به اٿس، ان مان به ڪجهه ملي ٿو وڃي مطلب ته سڪ ۽ آسائش سان زندگي گذارين پيا.

1958ع کان پوءِ مون تاشقند کي هڪ ڀيرو ٻيهر به ڏٺو. پهريون 1967ع ۾ تباهي پڪي ٿيندڙ زلزلي کان ڪجهه وقت پوءِ ۽ ٻيو ڀيرو هيئر ٻه سال کن پهرين. ستهٺ ۾ تاشقند وڃڻ کان پهرين اسان

ماسڪو شهر ۾ تاشقند جي تباهيءَ جا دل ڌاريندڙ قصا ٻڌي چڪا هئاسين، ماسڪو ۾ جاءِ جاءِ تي امدادي فند ڪئي ڪرڻ لاءِ پروگرام ٿي رهيا هئا، ڪڏهن ڪا فوٽبال ميچ ۽ ڪڏهن موسيقيءَ جون م حفلون، ماسڪو اسٽيڊيم ۾ ويهه پنجويهه هزار ماڻهن جي ويهڻ جي گنجائش آهي. اتي مشهور شاعر يوتوشنڪو کي ٻڌڻ لاءِ خلق اصل اٿلي پئي هئي. اندر وڃڻ لاءِ تڪيت مهانگو هو پر جڏهن اسين اندر پهتاسين ته تر چٽڻ جي جاءِ نه هئي.

تاشقند پهتاسين ته شهر جو نقشو ئي عجيب هو تاشقند هوٽل جتي ڪڏهن اسين ترسيا هئاسين، ان کي ۽ ان جي آس پاس جي علائقي کي ڪو خاص نقصان ڪونه پهتو هو پر پراڻي شهر جو گهڻو حصو ڊهي چڪو هو. سوين بلڊرز ملبې کي صاف ڪرڻ ۾ مصروف هئا ۽ بيشمار ڪرينون ٽون ٺهيل بنيادن تي ٺهيل ٺڪيل ڀتيون جمائڻ ۾ پوريون هيون. محنت ڪشن جا لشڪر دريون ۽ دروازا جوڙڻ ۾ جنڀيل هئا. هر ڪنهن سوويت جمهوريه جا رضاڪار شهر جي تعمير نو ۾ مصروف هئا. هڪڙي جمهوريه هڪڙو هڪڙو پاڙو پنهنجي ڏمي ڪنيو هو. اڃا تائين گهڻا ماڻهو تنبن ۾ رهيل هئا، پر زندگيءَ جو ڪار وهنوار هلي رهيو هو. اسڪول ۽ ڪاليج کليل هئا، آفيسن ۽ ڪارخانن ۾ ڪم جاري هو گهڻا ماڻهو ڊڪي هئا، پر شاڪي نه هئا ۽ وري هاڻي جڏهن ٻه سال پهرين آءِ ازيڪ انجمن مصنفين جي دعوت تي تاشقند پهتس ته هڪ بلڪل نئون شهر آباد ٿيل ڏٺم. پهرئين شهر ۾ رڳو هڪ ٻه ٽي ويڪرا ٻه طرفا روڊ هئا. هاڻي گهڻا ٿي آهن. پراڻا پاڙا ڪي ٿورا ئي رهجي ويا آهن. هڪ ماڙ گهرن بدران هاڻي گهرڻ ماڙ فليٽ بنجي ويا آهن. ٿوهارا آهن. سونهن سينگار لاءِ بجليءَ جا ٽنڀا آهن. اهڙي ريت ٻيو به گهڻو ڪجهه آهي، پر اهي پراڻيون بازاريون ۽ قديم قهوه خانا اڃا به باقي آهن ۽ شهر جو پنهنجو هڪ ڪردار به.

گذريل ڏهن سالن جي هن جمهوريه جي سڀني شعبن ۾
 ڪارگذاري بابت مون شرف رشيدوف کان سندس آفيس ۾ ڪافي
 ڪجهه ٻڌو. هن ٻڌايو ته ڪجهه جي ايت ۾ هن مهل ازيڪ جمهوريه
 دنيا ۾ پهرين نمبر تي آهي ۽ اسين آفريڪا کي پنهنجي ڇڏي آيا آهيون.
 قدرتي گئس جا اسان وٽ ايڏا وسيع ذخيرا آهن جو لڳي ٿو ته
 ازيڪستان جي سرزمين گئس جي سمنڊ تي تري پئي. هيترا هزار
 ڪلوميٽر نوان رستا ٺهيا آهن، هيڏا لک ڪلوات وڌيڪ بجلي پيدا
 ٿئي ٿي. هيترا نوان ڪارخانا ڪليا آهن وغيره وغيره ۽ پڇاڙيءَ ۾
 چيائين، پر افسوس اهو آهي ته اسان جي ادب ۽ ثقافت ان رفتار سان
 ترقي نه ڪئي آهي. انهيءَ انگي ڳڻپ آڏو انهن ويٺلن کان پڇو ته
 ذڪر جوڳا ڪيترا ڪتاب لکيا ويا آهن؟ ان تي ميزبان اديبن جو
 رنگ هارجي ويو ته، مون چيو: ”محترم سائين! اوهين روڊ رستا،
 ڪارخانا ۽ بجلي گهر ته پنهنجي منصوبن مطابق تيار ڪري سگهو
 ٿا، پر فن ۽ ادب جي رٿابنديءَ جو طريقو اڃا دنيا ڪونه سڳيو آهي.
 پهرين ڏهن سالن ۾ اوهان جي ڪنهن شاعر جيڪڏهن هڪڙو به
 ڪويادگار شعر چيو آهي ته ان کي غنيمت سمجهو.“ ان ڳالهه تي
 سمورا اديب خوش ٿي ويا.

سمرقند ۽ بخارا

تاشقند ڪانفرنس کان پوءِ اسان کي هڪ ٻن ٻين جڳهين جي
 دعوت هئي، پر اسان مان ڪن چيو ته هاڻ هيستائين آيا آهيون ته
 اسان کي سمرقند ۽ بخارا جي هڪ جهلڪ ڏسڻ گهرجي. پروگرام ته
 پهرين ئي ٺهي چڪو هو منهنجي اصرار تي ان ۾ هڪ ڏينهن سمرقند
 ۽ بخارا جي سير جو به رکيو ويو.

صبح سوڀر باڪ ڦٽندي ئي اسان جون نڍڙو جهاز سمرقند جي هوائي اڏي تي لٿو. ”گردش افراسياب“ جي رٿي سان ڍڪيل رستي جي پنهجي پاسن تي سنوان سڌا ميدان هئا، هوريان هوريان روشني پڪڙجي رهي هئي ۽ پوءِ پري افق تي سمرقند جا گنبذ ۽ مينار هڪڙي ڌڪ ۾ ائين اڀريا جيئن اوچتو دل ۾ ڪو خوبصورت شعر يا حسين خيال اچن ٿيندو آهي. گور امير يعني امير تيمور جو مقبرو، جامع مسجد جو جهڪيل گنبذ، مدرسه الخ بيگ جا محراب ۽ روشني پڪڙجندي وئي، اسين ويجهڙا ايندا وياسين. فلم ۾ سلوموشن وانگر انهن حسين عمارتن جون ديوارون، در ۽ ڪونا ۽ انهن جا نقش ۽ نگار اجاگر ٿيندا ويا. تڏهن جڏهن شهر ۾ ڪو نڪاڻو يا هوٽل نه ملي ته شهر کان ٻاهر ئي ڪنهن خوبصورت باغ ۾ ڪنهن مهمان خاني يا ريسٽ هائوس ۾ اسان لاءِ نيرن هڪي تڪي رکي هئي. مقامي ميزبان جن ۾ شهر جي انتظاميا جو صدر، مقامي ڪولخود جو سربراھ، قراڻلي ڪلن جي ڪارخاني جو مئنيجر ۽ ڪجهه مقامي اديب ۽ دانشور اسان کي پليڪار ڪرڻ لاءِ حاضر هئا. نيرن ڪندي توڙي سفر ڪندي هن شهر جي قديم تاريخ ۽ جديد ترقيءَ جي روداد ٻڌندا رهياسين. انهن ڏينهن ۾ قديم تاريخ ۽ پراڻن آثارن جي سنڀال جو ايڏو خيال نه هو. سمورو زور ان علائقي جي زرعي، صنعتي، رفاھي ۽ مادي ترقيءَ تي هو. قديم عمارتن جي سار سنڀال ته ٿئي پئي، پر گور امير، شاھ زندہ جي زيارت گاهه، جامع مسجد ۽ ان سان لاڳاپيل عاليشان مدرسو سڀ هڪ جهڙي حالت ۾ نه هئا. ڪٿي فرش اڪڙيل هو ته ڪٿي ڇت تي ٺهيل نقش نگار ڊھڻ لڳا هئا يا وري پتين ۾ ڌار پئجي ويا هئا، پر پوءِ به انهن آثارن جي حسن ۽ جھ ۾ ڪو فرق ڪو نه پيو هو ۽ هن شهر جي قديم عظمت جو تصور ڪو مشڪل نه هو. ها البتہ بخارا جي حالت ڏاڍي خراب هئي.

بخارا جون قديم عمارتون مٽيءَ هاڻي رنگ جي پٿرن ۽ سرن جون ٺهيل آهن، پر انهن تي سمرقند جي عمارتن وانگر ڪاشي ڪاري ۽ رنگين ڪم ايڏو ڪونهي، پر ان سطحي ٺاڪ ٿوڪ جي نه هئڻ ڪري هنن عمارتن جو حسن، انهن جو خط ۽ خم بام ۽ درجو تناسب ۽ ان جي بنيادي ڌڙائين جون خوبيون ۽ عمارتن جي حسناڪي بنهه نمايان هئي. انهن منجهه آيتون ۽ ڪتبا هئڻ لاءِ رنگين ٽائيلن بدران سنگتراشي ۽ پٿرن جي اڪر ذريعي سينگارڻ جو ڪم ڪيل آهي. اهو ڪجهه ڪجهه ٺٽي ۽ مڪليءَ جي مزارن سان مشابهت رکي ٿو. پهرين نظر ۾ مون کي ائين لڳو هو ته بخارا ۽ سمرقند جي فني تعمير ۾ ڪجهه اهڙوئي فرق آهي جهڙوڪ اسان وٽ تغلق ۽ لودي عهد جي عمارتن ۽ جهانگير ۽ شاه جهان جي زماني جي عمارتن ۾ آهي، پر جيئن مٿي چيو اٿم ته انهن قديم آثارن جي سنڀالڻ تي گهڻو ڌيان نه ڏنو ويو آهي. البتہ سمرقند هن وقت ڪافي اهم صنعتي مرڪز بڻجي چڪو آهي. هتي ان پٽ، ڪپڙو ٺاهڻ، غاليجا ٺاهڻ ۽ ڪيميائي شيون ٺاهڻ جا ڪارخانا قائم ٿي چڪا آهن. گهڻيون ئي نيون عمارتون ٺهيون آهن ۽ شهر ۾ ڪافي رونق به آهي. البتہ بخارا ان جي مقابلي ۾ ڪجهه گهٽ حيثيت وارو ننڍو شهر ٿي لڳو. بعد ۾ وري جڏهن هتي اچڻ ٿيو جهڙوڪر به ٽي سال پهرين ته حالتون بدليل هيون. هاڻي تاريخي عمارتن جي مرمت ۽ سار سنڀال جو ڪم پڻ هڪ سائنس ۽ فن ۾ بدلجي چڪو آهي. سمرقندي جامع مسجد ۽ مدرسه الخ بيگ جي حجرن ۾ ان شعبي جي هڪ باقاعدي اڪادمي قائم آهي جنهن ۾ ايشيائي جمهوريتن جا شاگرد تربيت حاصل ڪرڻ ايندا آهن ۽ انهن تاريخي شهرن جا خال ۽ خط سنوارڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، جن جا نالا ڪنهن زماني ۾ گهڻا معزز ۽ محترم هئا: خيوا، خجند، مرو ترمذ وغيره. سو سمرقند ۾ گورامير ۽ شاه زنده جي

مرمت جو ڪم گهڻي ڀاڱي مڪمل ٿي چڪو آهي. بالاءِ ڪوه الخ بئگ جي شاندار رسد گاهه جيڪا اسان جي پهرين سفر وقت محض ڪنڊرن جو ڍير هئي، سا پنهنجي اصل صورت ۾ واپس اچي چڪي آهي. جامع مسجد ۽ مدرسن جي مرمت جو ڪم جاري هو جيتوڻيڪ مون کي اهو سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته مسجد جو مرڪزي گنبد جيڪو ڪري چڪو آهي، سو وري مٿي ڪيئن بيهاريو ويندو! پر لڳي ٿو ته اهو به ٿي ويندو. جيڪڏهن چنڊ تي راڪيٽ لاهي سگهجي ٿو ته ڪنهن به ڇت تي گنبد چوندو ٿورڪي سگهجي.

قديم آثارن بابت اها صورتحال رڳو سمرقند ۽ بخارا جي ئي ناهي، يورپي روس ۾ به اهڙي ريت حال کي سڌارڻ جو فڪر پهرين ڪيو ويو آهي. ماضيءَ کي سنوارڻ جي فڪر جو وارو بعد ۾ آيو ۽ منهنجي خيال ۾ ته ٿيڻ به ائين ئي ڪبي. جا قوم پنهنجي حال کان بيٺڪر ۽ مطمئن هجي ۽ زندگيءَ جي روز جي تقاضائن کان واندي هجي تنهن کي پنهنجي ماضيءَ سان عشق ڪرڻ لاءِ فرصت ۽ دماغ ڪٿي هوندو. پنهنجي حال کان غير مطمئن ماڻهو ئي جذباتي طرح ماضيءَ جا خواب ضرور ڏسندا آهن. ۽ پڌر سلطان بود جي رت به پيا لڳائيندا آهن، پر ماضيءَ کي حال سان جوڙڻ، ان جي صحيح بصيرت حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجن ئي هٿن سان ان جا ڪنڊون پاسا سنوارڻ ۽ سينگارڻ جي سگهه فقط انهن ۾ هوندي آهي جيڪي پنهنجي حال ۾ سرخرو ٿي چڪا هجن.

دوشنبه کان ماسڪو تائين

سمرقند ۽ بخارا ته صدين کان وٺي وسندل، اجڙي ۽ وري وسندل شهر رهيا آهن، پر دوشنبه شهر جو نالو انقلاب کان پهرين ٻُڌل نه هو.

وچ ايشيا جي ڪيترن ئي شهرن مثال طور الماتا يا مهاڄ قلعي وانگر دوشنبه پڻ انقلاب کان پوءِ جي پيدائش آهي. انقلاب کان پهرين هي هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو جنهن کي دوشنبه چئبو هو ڇو جو هتي دوشنبه جي پڙي لڳندي هئي. هاڻي اهو شهر جمهوريه تاجڪستان جي گاديءَ جو هنڌ آهي. انڪري ئي هتي جون عمارتون، گهر، روڊ، رستا سڀ نوان ۽ جديد طرز جا ٺهيل آهن، جيتوڻيڪ انهن عمارتن ۽ گهرن کي مقامي انفرادي رنگ ڏيڻ جي ڪوشش ضرور ڪيل آهي.

دوشنبه ۾ رودڪيءَ جي هزار ساله تقريب ٿي رهي آهي جنهن ۾ شرڪت لاءِ مون کي به دعوت ڏني وئي آهي. هونئن ته مون کي تاشقند، سمرقند ۽ بخارا يا وري الماتا ۽ اشڪ آباد يا مهاڄ قلعو ڪٿي به اجنبيت جو احساس ڪونه ٿو ٿئي، ڇو ته هتي جا اخلاق ۽ آداب، رهڻ ڪرڻ جو طريقو، کاڌوپيتو پائڻ هٺائڻ ۾ هتي جا ماڻهو پنهنجا ئي پائيند لڳن ٿا. تاجڪستان ۾ وڌيڪ اهو به ته هتي مترجم جي ضرورت نه ٿي پوي ۽ سڀني سان سڌي ڳالهه ٻولهه ٿي سگهي ٿي. تاجڪستان جي ٻولي فارسي آهي ۽ سا به ايراني فارسي نه، پر اسان واري فارسي، پر هتي جا ماڻهو ان کي فارسي ڪونه ٿا چون، پر تاجڪي ٿا چون. اهو جائز ۽ صحيح به آهي. بلڪه آءٌ ته چوان ٿو ته اڄڪلهه جي ايراني ٻوليءَ کي به فارسي نه، پر ايراني چوڻ کپي ڇو ته ان جو موجوده لب لهجو ۽ لغت ان کان بنهه مختلف آهي جا ڪنهن زماني ۾ وچ ايشيا جي گڏيل علمي ۽ ادبي زبان هئي. تاجڪستان ۾ اها ئي پراڻي فارسي زبان رائج آهي.

رودڪيءَ جو جشن ڏاڍي ڌام ڌوم سان ملهايو ويو. نئين وڏن رستن تي رودڪيءَ جون تصويرون ۽ شعر ڪتب وائڻگر سينگاريل هئا. شهر جي مکيه لائبريريءَ ۾ رودڪي سان لاڳاپيل ڪتابن ۽ مخطوطن جي نمائش جاري هئي. اهو ڄاڻي مون کي گهڻي خوشي ٿي ته ان ڏس ۾

مولانا شبلي نعماني جي ڪتاب ”شعر العجم“ کي سڀني کان ممتاز مقام حاصل هو. پهرين رات ”بوئي جوئي موليان آيد همي“ ان مشهور غزل ۽ ان غزل سان لاڳاپيل قصي بابت ڏاڍي چمڪ ڌمڪ واري ساز ۽ سامان سان هڪ بيلي رقص نغمي جي صورت ۾ پيش ڪيو ويو. ٻي رات ”حيات رودڪي“ بابت اسان جي هڪ عزيز دوست مير علي مير شڪر جو لکيل ناٽڪ اسٽيج ٿيو جنهن جا ڪجهه سين هيڏا سال گذري وڃڻ کان پوءِ اڃا به دل تي نقش آهن، خاص ڪري اهو سين جڏهن بادشاهه جي حڪم تي رودڪيءَ جون اڪيون ڪڍيون ٿيون وڃن ۽ هو رڙ ڪري چئي ٿو:

”رڀا چشمائے مراد بودند، چشم دل ما بکشا“

ڏينهن جي وقت مير شڪر جي گهر سندس گهر واريءَ جي آواز ۾ مير شڪر جا غزل ٻڌاسين. مرزا ترسون زاده سان علامه اقبال جي شاعري ۽ فڪر بابت ڳالهه ٻولهه ٿي. علامه اقبال جو فارسي ڪلام جيترو هتي جي ماڻهن کي حفظ آهي، اسان وٽ شايد ئي ڪنهن کي ياد هجي. يونيورسٽي ڏني، ٻارن جا مدرسا ڏنا ۽ جو پڙهڻو هئوسين ته انقلاب کان پهرين هيءُ هڪ ننڍڙو ڳوٺ هو جتي پڙي لڳندي هئي. ان ننڍي ڳوٺ جي تصور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس. جڏهن شهر جو وڏو ميڊيڪل ڪاليج ۽ ان لاڳاپيل اسپتال ڏسڻ پهتاسين ته ڪاليج جي پرنسپال ۽ اسپتال جي وڏي ڊاڪٽر جي زباني (جنهن جو نالو ياد ناهي) هن ڳوٺ بابت ڪي ڳالهون ٻڌيون سين. ڊاڪٽر چيو جڏهن اسين ٻار هئاسين تڏهن اها جاءِ جتي اڄ پاڻ ويٺا آهيون، صفا سسنان ۽ بيابان هئي ۽ هتي اسان گذرڻ جو شڪار ڪرڻ ايندا هئاسين. هن ڳوٺ ۾ ڪو اسڪول ڪونه هو ڳوٺ جي مسجد جو ملان صاحب جيڪو ۽ جيترو پڙهائي ڇڏيو سو سڀوئي ڳوٺ وارن لاءِ ڪُل علم هو. ڊاڪٽر، حڪيم يا اسپتال جو ڪو ذڪر ئي نه هو. ها

البتہ دندان سازيا دندان شکن (ڏند ٺاهيندڙ ۽ ڏند ڪيندڙ) حضرت ضرور موجود هو جنهن وٽ ڏند جي سور جو هڪڙو ئي علاج هو. جنهن ڪنهن کي به اهو سور ٿيندو هو ته باهه تي هڪڙو ڪوڪو تپائي ڳاڙهو ڪري ۽ ان کي موڙي ان سان ڏند ڪڍي ڇڏيندو هو. هاڻ اسپتال مان هر سال تي سؤ چوڪرا ۽ چوڪريون ڊاڪٽريءَ جي ڊگري وٺي نڪرن ٿا.

دوشنبه کان پوءِ اسان کي طفلس وڃڻ جي دعوت هئي. شام جي وقت جڏهن جهاز باڪو شهر جي ويجهو پهتو ته اطلاع مليو ته اڳيان موسم خراب آهي، انڪري جهاز کي هتي ئي لهڻ ڪپي. هتي اسان جي اچڻ جو ڪنهن کي به اطلاع نه هو. ايئرپورٽ تان اديبن جي هڪ مقامي انجمن کي ٽيليفون تي چيو ويو ته موسم جي خرابي جي ڪري اسين باڪو ۾ رکيا آهيون، رات هتي ئي ترسنداسين، انڪري اسان جي ترسڻ جو بندوبست ڪيو وڃي. ٿورڙي دير کان پوءِ هڪ شاندار وڏي ڪاري رنگ جي ڪار ايئرپورٽ ريسٽورنٽ جي سامهون اچي بيٺي ۽ ان مان مهدي صاحب ٻاهر نڪتو جيڪو آذربائيجان جي اديبن جي انجمن جو صدر هو. ڏاڍي اُڪير مان مليو ۽ چيائين: ”اسان کي موسم جي مهرباني مڃڻ ڪپي يا الائي ايروفلوت وارن جي، جو هڪڙي رات لاءِ اسان کي به اوهان جي ميزبانيءَ جو شرف حاصل ٿيو... منهنجي حڪومت دل جي گهراين سان اوهان کي پليڪار چئي ٿي ۽ اوهان جي اچڻ لاءِ مهرباني مڃي ٿي، پر اوهان سياڻي ئي چوڻا وڃڻ چاهيو؟ ڪجهه ڏينهن اسان وٽ پڻ ترسو. حڪومتي گيسٽ هائوس ۾ اوهان جي ترسڻ جو سمورو اهم تمام ٿيل آهي. منهنجي حڪومت کي افسوس آهي ته اوهان جي اچڻ جو اطلاع نه هو. انڪري اوهان جي گهڻي پذيرائي نه ڪري سگهياسين. جيڪڏهن اوهان جي سار سنڀال ۾ ڪا ڪمي رهجي وئي هجي ته ان

لاءِ اسان جي سرڪار پاران اڳواٽ ٿي معذرت. “گيست هائوس ڏانهن ويندي رستي ۾ هڪڙي گهر ڏانهن اشارو ڪري چيائين: ”اهو منهنجو غريب خانو آهي، اوهان جي دل چئي ته هتي ئي ترسو منهنجي عزت افزائي ٿيندي، پر منهنجي خيال ۾ مهمان خانو وڌيڪ آرامده آهي.“ اسين مهمان خاني جي عاليشان عمارت ۾ داخل ٿي چڪاسين ته مون وليريءَ کان پڇيو: ”هي صاحب هر هر ڀلا منهنجي حڪومت، منهنجي حڪومت پيو چئي ته مطلب ڇا اٿس؟“ وليري ورائيو: ”اوهين هن کي نٿا سڃاڻو؟ هي آذربائيجان جمهوريه جو صدر آهي، شاعر به آهي، ته ڪهاڻيڪار به ۽ هتي جي ادبي انجمن جو صدر به.“ گڏ بينل ڪو ٻڌي رهيو هو شايد عبدالحی تابان هو چيائين: ”عجيب ڳالهه آهي سائين! هينئر هڪ وزيراعظم اديب صاحب کان موڪلائي آيو آهيان ته هاڻ هي وري صدر اديب نڪري آيو آهي. ڇا هتي جي اديبن کي حڪومت ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو ڪم ڪونهي! يا وري پارٽيءَ کي اديبن کان سواءِ ٻيو ڪوبه حڪومت ڪرڻ لاءِ ڪو نه ٿو ملي. اها ڳالهه ته بعد ۾ کلي ته رڳو اديب ئي نه، هتي حڪومت جي ڪاروهنوار ۾ استاد، سائنسدان، اداڪار فلم ساز موسيقار هر هڪ کي پنهنجي صلاحيت مطابق حصو ملي ٿو. هتي سياست ٻين سماجي ڪمن ڪاربن کان الڳ ٿلڳ ڪا شيءِ ناهي، نه ئي ان تي ڪنهن مخصوص طبقي جي اجاره داري آهي.“

ٻئي ڏينهن اسين ڪوهه قاف ۾ هٿاسين يعني گرجستان جي دارالحڪومت تبليسي يا طفلس ۾ هٿاسين جيڪو دنيا جي حسين ترين شهرن ۾ شامل آهي يا الاءِ مون کي ائين لڳو. چوڌاري اوچا ساوڪ سان ڀريل پهات وچ ۾ وهندڙ درياھ ۽ واه. هتي جون عمارتون، گهر، لباس، تانو رقص ۽ موسيقي هر شيءِ تي گرجستان جي قومي ثقافت جي گهري چاپ آهي. هتي جا خوش مزاج ماڻهو ڳاڻڻ وڃاڻڻ ۽

نچڻ ٽپڻ جا شوقين، رنگين مزاج ۽ ڳالهائڻ جا چڻا هئا. هتي به تي
ڏينهن گهمياسين ڦرياسين، مسلسل مصروف رهياسين ۽ پوءِ ماسڪو
پهتاسين.

ماسڪو

1958ع جو ماسڪو ماسڪو جيڪو هاڻي به اهو ئي آهي به،
ناهي به. ماسڪو جيڪو هميشه کان ساڳيو آهي ۽ سدائين بدلجندو
ٿوري. پهرين ته جڏهن هتي متوا ايئرپورٽ نه هو ۽ پراڻو ايئرپورٽ
دومي دوا جنهن تي اسين لڏا هئاسين، سوايئرپورٽ گهٽ ۽ ڪنهن
رئيس جو محل وڌيڪ ٿي لڳو. نظر نهار تائين جهنگ ٿي جهنگ
جيڪي هاڻي به آهن ۽ انهن ۾ ڊگها اڇا وڻ به اهي ئي. لهريون لهريون
ساوڪ به اها ئي، درياھ به اهي ئي، ٽڪنڊيون — گرجا جي منارن
جهڙيون — سرڪاري آفيسون به اهي ئي، ڪريملن جو سونهري
ڪلس ۽ ياقوتي ستارو به اهو ئي، بالشوئي ٿيتر به اهو ئي، گهڻو
ويڪرا روڊ رستا به اهي ئي، مجسما به اهي ئي، يادگارون به اهي ئي، پر
پوءِ به هي ماسڪو ڪيڏو نه مختلف هو. تڏهن ماسڪو جي چوڌاري
اهو اوجين عمارتن جو جهنگ نه هو. جاءِ جاءِ تي ڪرينون بينيون
آهن. ڪلینن ايونيوتی صف بستہ بلوري عمارتن جو جلوس نه هو.
استن ڪينا ۾ تي وي تاور جي آسمان کي ڇهندڙ پنسل نه هئي.
ڪتوزوف روڊ تي سامان سان ڏٽيل استور نه هئا. روڊ تي موٽر گاڏين
جي ٻيھ ٻيھان نه هئي، رڳو مال بردار ترڪ ڏسڻ ۾ ايندا هئا. دوڪانن
تي کاڌي پيٽي، پاڻڻ هنڊاڻڻ ۽ گهرو استعمال جي شين جي ايڏي
جهجهائي نه هئي، هيڏا سينما نه هئا، هيڏيون فيشن ايل چوڪريون نه
هيون ۽ هيڏو گهڻو ٻيو ڪجهه به نه هو. پر تڏهن به ماسڪو ماسڪو
هو.

پهرين نگاه ۾ به تي ڳالهيون عجيب لڳيون: هڪڙو ته پوري شهر ۾ ڪي به اشتهاري بل بورڊ لڳل نه هئا، نه ڪي پتين تي، نه ڪو دوڪانن تي، نه ٻرندڙ اجهامندڙ نيون سائن روشنين ۾. اشتهار هاڻي به گهٽ ئي ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تڏهن ته بنهه نه هئا، ٻيو اهو ته شهر ڪيڏو نه خاموش آهي: نه موٽرن جا هارن، نه بسن جي ڌڙڌڙ نه سامان ڪپائيندڙن جا هوڪرا، نه ٽانگي جي ٿور نه رڪشائن جو شور ۽ ٽئين ڳالهه اها ته لنڊن، پئرس ۽ نيويارڪ جي ڪوچن ۽ بازارن جهڙي ڳاڳيهه نه هئي، نه ئي ڪٿي ڪا افراطري هئي. سڀئي ماڻهو ائين آرام سان هلڻ رهيا هئا ڇڻ انهن کي ڪو ڪم ئي نه هو. نه هتي ڪنهن رش جي وقت جو پتو پوي ٿو نه ڪوانڊر گرائونڊ ٽرينن مان خلق اٿلندي ٿي اچي. نه بسن تي سوار ٿيڻ لاءِ ماڻهو هڪ ٻئي کي گريبانن کان چڪين ٿا. عجب سڪون ۽ شانتيءَ جو سمو آهي. ورهين کان پوءِ جڏهن آءٌ جيل مان ڇڏي آيو هوس ته به تي ڏينهن ته مون کي گهر ۾ رنڊ ٿي نه آئي هئي. ڇو ته گهر ۾ جيل جهڙو گوڙ شور نه هو. سومون سوچيو لنڊن ۽ نيو يارڪ کان هتي ايندڙ سياحن کي پڻ ائين ئي محسوس ٿيندو هوندو جڏهن ڪڏهن هتي جي روڊن تي راهگير ته هلندا ئي رهندا آهن، پر ريڊ اسڪوائر جي آس پاس هر وقت خوشيءَ جو ميلو لڳل هوندو آهي. ڪجهه ماڻهو ٺلهن بيٺا هوندا آهن ۽ ڪجهه گپ شپ ۾ مصروف هوندا آهن. ڪو ٽولو پيسار ڪرڻ ۾ مصروف هوندو آهي. ڪٿي فوٽو پيا ڪڍيا وڃن، ته ڪٿي آئسڪريم کائڻ جو شغل جاري آهي. شهر ۾ جتي به هليا وڃو هر رنگ جا ۽ هر نسل جا ماڻهو ملندا: يورپي، آفريڪي، ايشياڻي، گورا، ڪارا، ڪڻڪاوان، هر رنگ جا ماڻهو ۽ پوءِ اهي پنهنجي وضع قطع، لباس ۽ پائڻ هٺاڻڻ جي معاملي ۾ ڪيڏا نه بي نياز آهن. نوجوان ڇوڪريون ته خير فطري تقاضائن پٽاندر فيشن ڪن ٿيون ۽ ٺهي ٺهي هلن ته ٿيون، پر باقي ماڻهن ۾ ڪو بندرو آهي

تہ ڪو ٿلهو آهي، ڪو ڊگهو آهي، تہ ڪو سنهڙو آهي، سو تہ پاتل اٿس يا مزورن وارو اوور آل پاتل اٿس، ٿاڻي اٿس يا گنجي ۾ پيو گهمي، پوڙهو آهي ڪين جوان آهي. جهڙو بہ آهي پنهنجي حال ۾ مڱن آهي. ائين لڳي تہ ڄڻ هر ڪو پنهنجيءَ ۾ ئي پورو آهي. عجيب بي فڪري ۽ تن آسانيءَ جو عالم آهي، جو ٻين جا ڀين تي گهٽ ئي ڏسڻ ۾ تواجي.

ماسڪو ۾ پهريان ئي چار ڏينهن تہ رڳو گهمڻ ڦرڻ جي شوق، حيرت ۽ تجسس ۾ ئي گذري ويا. باقي وقت نون پراڻن دوستن جي صحبت ۾ گذريا. تاشقند ۾ ملاقاتون تہ جام ٿيون هيون. پر ڪانفرنس جي مصروفيتن جي ڪري انهن ۾ مزو نہ آيو هو هتي واندڪائي گهڻي هئي، انڪري ڪڏهن منجهند جو ملي ويناسين تہ رات ٿي وئي، ڪڏهن شام جو شگن ٿيو تہ اٽندي اٽندي صبح ٿي ويو. مون کي چڱي طرح ياد آهي تہ سجاد ظهير (بني ميان) جي ڪمري ۾ سڀيئي وينا هئاسين تہ مون کان شعر ٻڌائڻ جي فرمائش ٿي. مون اهو روزن برگ وارو نظم ڪجهه تمهيد ٻڌي ٻڌايو ۽ جڏهن ان جو انگريزي ترجمو ٻڌائي پورو ڪيم تہ هڪڙو ماڻهو جيڪو گنڊ ۾ چُپ چاپ ويٺو هو اوچتو اٿيو ۽ اکين تي رومال رکي روئيندو ٻاهر هليو ويو. ڪنهن ٻڌايو تہ هو آمريڪا جو مشهور ترقي پسند مبصر ۽ مصنف البرٽ ڪاهن هو جيڪو روزن برگ جو ذاتي دوست آهي ۽ اڄڪلهه هن جوڙي جا ڀيٽيم ٻار سندس پالنا هيٺ آهن. پوءِ پهريون ڀيرو هتان جي هڪ پبلڪ رفاهي اداري سان اسان جو واسطو پيو ۽ هتي جي سماجي زندگيءَ جي انهي پهلوءَ سان پڻ اسان جي شناسائي ٿي.

ماسڪو آئي ڪجهه ڏينهن ئي ٿيا هئا، تہ منهنجي تنگن (پنين) تي ۽ پوءِ ڇاتيءَ تي ۽ ٻانهن تي ڪجهه داڻا نڪتا. پهرين تہ مون سمجهيو تہ معمولي تڪليف آهي، گهڻو ڏيان ڪونه ڏنم، بس رڳو

مریم سلگانیڪ ڪي چيم ته، مون ڪي هوٽل جي ڊاڪٽر کان ڪو ملڻ
 وغيره وٺي ڏي ڊاڪٽر هڪ نظر ڏسندي ئي چيو ته وڃي ڪلينيڪ ۾
 ڏيکار. اديبن جي انجمن جو پنهنجو ڪلينيڪ هو. ٻين وڏن ادارن
 وانگر. ڪلينيڪ ۾ سڀني مرضن جا ماهر ۽ هر مرض جي تحقيق ۽
 تشخيص لاءِ پورو سامان موجود هو. آءٌ جيئن پهتس ته ڏنر ڊاڪٽرن
 جو پورو بورڊ موجود هو. مون ڪي پوري طرح ٺوڪي وڃائي ڏنائون.
 سڀئي ڊاڪٽر ايڏا ته خوش هئا جو لڳو پئي ڄڻ کين ڪا نعمت هت
 اچي وئي آهي. مون مترجم کان پڇيو ته خبر پئي ته ايمبولينس اچي
 ٿي ۽ مون ڪي هوٽل بدران اسپتال وڃڻو پوندو. مون مترجم کان پڇيو
 ته اها اسپتال جي وري ڪهڙي مصيبت آهي؟ منهنجيون سياڻي الاهي
 ملاقاتون طئي ٿيل آهن، هتان ئي ڪا دوا ڏيو ۽ روانو ڪريو آءٌ هوٽل
 تي پار ٿي ڪو بندوبست ڪري وٺندس. مترجم چيو: ”ڊاڪٽر ته ان
 ڳالهه تي خوش هئا ته چمڙي جو جيڪو (virus) جراثيم گهڻن سالن
 کان وٺي کين هت ڪونه ٿي آيو. ڇاڪاڻ ته اها بيماري هاڻ اسان
 وٽان ختم ٿي چڪي آهي ۽ هيڏن سالن کان پوءِ هي پهريون ڪيس
 هت لڳو آهي، سو توکي آسانيءَ سان ٿورڙي ڇڏيندا.“ هڪ ڏورانهين
 اسپتال پهتاسين، اتي داخل ٿيس ته مون ڪي پنهنجا جيل جا ڏينهن ياد
 اچي ويا. ٻاهر گارڊ بيٺا آهن. ڊاڪٽرن ڪي به پاس بنا اندر وڃڻ جي
 اجازت نه آهي. ملاقاتين لاءِ هفتي ۾ رڳو هڪڙو ڀيرو ملڻ جي اجازت
 آهي سا به ٿوري دير لاءِ، باقي وقت اوهين قيد آهيو ۽ ڪاڌو پيتو پڻ
 نسخي موجب. انڪري پنهنجي تجربي جي بنياد تي اهو ڏس ٿو ڏيان
 ته جي خدا نه ڪري ته اوهان ڪي زڪام مٿي جو سوري يا پيت جو سور
 ٿئي ۽ اوهين جيڪڏهن سوويت يونين ۾ رهجو ته ڊاڪٽر ڪي ڏيڪاري
 اهو نه سمجهجو ته اوهان ڪي هاضمي جو مڪسچر يا اسپرو جي گوري
 ڏئي اوهان جي جان ڇڏيندو. هتي ته دوا ڏيڻ کان پهرين اوهان جي دل

۽ دماغ، جگر، گڙدن، ڦٽڙ هر شيءِ جي چڪاس ٿيندي ايڪسري ڪارڊيوگرام ۽ بقول پطرس بخاري مرحوم ته هڪ caesarian آپريشن کان سواءِ باقي هر امتحان مان اوهان کي گذرڻو پوندو تڏهن وڃي ڪو اصل مرض جي دوا ملندي البت هڪڙي سٺي ڳالهه آهي ته هتي جا ڊاڪٽر، نرسون ۽ اسپتال جو ٻيو عملو مريضن سان رڳو ونگار نه وهندا آهن. ڇو ته مريض هڪ جيئرو جاڳندو انسان آهي ۽ هن کي دوا سان گڏ شفقت ۽ همدرديءَ جي ضرورت به هوندي آهي، بس ڪا اهڙي ويڳاڻي شيءِ (object) آهي جنهن جي ڪري ذاتي ريت جو هئڻ ضروري ناهي. هتي هر ڪاروبار ذاتي تعلق جو دخل هونئن ته ناهي، پر طب ۽ صحت عامه بابت هتي اهو ئي نظريو آهي ته سماج جي سڀ کان وڏي دولت اتي جا ماڻهو آهن، جن جي محنت ڪري ئي دولت جي هر صورت موجود آهي، انڪري هر هڪ ماڻهوءَ جي زندگي قيمتي سرمايو آهي، جنهن جي پوري ريت سنڀال رياست ۽ سماج ٻنهي جي ذميواري آهي، انڪري پراڻي پهاڪي: ”پينگهي کان قبر تائين“ جيان طبي عملو هر جيئري جان سان لڳل آهي. انڪري ٻار پيدا ٿيڻ کان پوءِ ماءُ ۽ ٻار جي گهر پهچندي ئي ان علائقي جو مقرر ڪيل ڊاڪٽر ۽ هڪ نرس اچي گهر پهچن ٿا ۽ سورهن ورهين تائين اهو ٻار ان ئي ڊاڪٽر جي نگرانيءَ ۾ هوندو آهي، بالغ ٿيڻ تي هر مرد ۽ عورت کي سال ۾ هڪ ڀيرو ايڪسري ڪرائڻ لاءِ ڀولي ڪلينڪ وڃڻو پوندو آهي ۽ جيڪڏهن ڪير نه ٿو وڃي ته پوءِ مليشيا وارا اچي درڪڙ ڪائيندا آهن. ڪلينڪ عام طرح ٻن قسمن جا آهن: هڪ ته هر علائقي جو عام ڪلينڪ هوندو آهي، ٻيو ڪنهن نه ڪنهن اداري سان لاڳاپيل ڪلينڪ. مريض جي مرضي آهي ته هو جنهن ۾ وڃڻ پسند ڪري جيڪڏهن ڪنهن جي طبيعت وڌيڪ خراب آهي ته هو ٽيليفون ڪري ڊاڪٽر کي گهر گهرائي

سگهي ٿو. ”زچہ بچہ“ مرڪزالڳ آھن جن سان گڏ نئين ڄاول ٻار جي پرورش لاءِ گهريل سامان جهڙوڪ بوتلون ۽ کير وغيره پڻ ملي ٿو. سو ست اٺ ڏينهن اسپتال جي اڪيلائي ۽ پرهيز ۾ رهي دل ٻنھ بيزار ٿي وئي.

خوش نصيبيءَ سان آڪٽوبر انقلاب جي جشن جو ڏينهن اچي پهتو. گهڻين منٿن ۽ آزين کان پوءِ اسپتال مان وڃڻ جي اجازت ملي. هوٽل پهتس ته بنو بيدي، تابان ۽ ٻيا دوست انتظار ۾ هئا. پڇيائون: ”ڪيئن گذري؟“ چيم: ”ڪجهه نه پڇيؤم دوستو! اسپتال ۾ پنهنجو هم جنس ته ڪر ڪو هو ٿي ڪونه، بس رڳو عورتون ئي عورتون هيون، عصمت جو شيشو ڀڳو ڪونه، سو شڪر.“

پرڏيهي سياح ته هاڻي اچڻ لڳا آهن، پر ماسڪو ۾ پهريان ئي ماڻهن جو هيڏو هجور هوندو هو، سڀني جمهوريتن جا ماڻهو ايندا رهندا آهن، ڪو ڪم سان ايندو آهي ته ڪو گهمڻ لاءِ، شهر جا گهڻي ڀاڱي دوڪان انهن سان ئي ڀريل رهندا آهن. مون ڪنهن کان پڇيو ته نيٺ هيڏا ماڻهو هن شهر ۾ سماءُ جن ڪيئن ٿا؟ هوٽلن ۾ ايڏي گنجائش ڪٿي؟ جواب مليو: هيءُ يورپ ناهي، هتي جو دستور آهي ته جيڪڏهن ڪنهن جو ڪو دوست يا مٽ مائٽ اچي ٿو، ته بنا ڪنهن تڪلف ۽ آناڪانيءَ جي وٽن ترسي ٿو. گهر ۾ جاءِ هجي نه هجي، پر مهمان لاءِ ٻهر حال جاءِ ٺاهڻي هوندي آهي.

اسان جي هڪ ملڻ واريءَ ٻڌايو ته هاڻ ته شهر ۾ ايڏي تنگي ناهي، پر ڪڏهن اهڙو به زمانو هو جڏهن هڪ ئي فليٽ ۾ ٻه ٽي ٽي خاندان رهندا هئا، اسان وٽ به اهڙو هڪڙي ڪمري جو فليٽ هو جنهن ۾ اسين زال مڙس ۽ ٻه ٻار رهندا هئاسين. هڪڙي ڏينهن منهنجو مڙس ڪم تي ويل هو ته هڪ وڏي عمر جي مائي در کڙڪايو در کولي ٿو ته اندر آئي. پڇيائين: فلاڻو هتي رهي ٿو؟ چيم: جي ها، هو منهنجو مڙس

آهي، ته چيائين: ”مان هن جي چاچي آهيان، سائيبيريا کان آئي آهيان. هينئر ڪجهه ڏينهن تيا ته پينشن ملي اٿم، سوچيم ته هاڻ واندي ٿي آهيان ته وڃي ماسڪو گهمي اچان. مڙوئي ڪٿان توهان جو پتو هٿ ڪيم ۽ هلي آيس.“ چيو مانس: ”اوهان جو پنهنجو گهر آهي، پلي ڪري آيون.“ منهنجو خيال هو ته ڪو هڪ اڌ ڏينهن جي مهمان ٿيندي، پر هو ۽ پورو مهينو ٿڪي پئي. پوءِ منهنجي مڙس کان خبر پئي هئم ته اها هن جي چاچي به نه هئي، پر هن جي چاچي ۽ جي سس جي ڪا ڀائيتي يا ڀائيجي هئي. سو هتي به خاندان، سڱ سياپا، گهرو تعلقات، پاڙيسري هجڻ، دوستائو ميل ميلاب انهن لاءِ ساڳيا پراڻا روايتي مشرقي طور طريقا قائم آهن ۽ مغربي سماج وانگيان انهن روايتن جي ڀڃ ڊاهه اڃا ته نه ٿي آهي، بلڪ ان نظام ۾ هڪ ٻئي سان قربت ۽ ڀائپي ۽ جانوان بنياد پيا آهن. مثال طور مغربي معاشري ۾ نئين پرنٽيل جوڙي کي پنهنجو نئون ۽ ڌار گهر آباد ڪرڻ جو فڪر هوندو آهي، پر هتي وري ان جي ابتڙ نوان ماءُ پيءُ ڪنهن ڏاڏي سائين يا ناني امان کي ميٽرمنٽ پيا ڪندا آهن ته اهي ساڻن گڏ رهن ۽ سندن مصروفيت وقت ٻارن جي سار سنڀال لهن يا گهر جي ننڍڙن ڪمن ۾ هٿ وٺڻا ٿين.

ننڍڀڙ ۾ اسان گهڻن دوڪانن تي لکيل ڏٺو هو: ”اوڌر محبت جي ڦٽنجي آهي.“ خبر پئي ته هر ڪاروباري معاشري ۾ محبت جي صرف اها ئي هڪڙي ڦٽنجي ناهي، ٻيون به گهڻيون ئي ڦٽنجيون آهن، پر هڪ غير طبقاتي نظام ۾ رڳو انهن خانداني يا دوستائين رشتن جي ئي نه، پر هر طرح جي تعلقات جي نوعيت بدلاجيو وڃي. مثال طور مٿي زندگيءَ جي ڪار وهنوار ۾ ذاتي تعلق جو ذڪر نڪتو هو. يورپ توڙي ٻين مغربي ملڪن ۾ ڪنهن اجنبيءَ سان اجائي بي تڪلفي کي وڏو عيب سمجهبو آهي ۽ taking liberties چئبو آهي. ماڻهو

سيئي مختلف خانن ۾ ورهائيل آهن. ڪو ڊاڪٽر آهي ته ڪو مريض، ڪو گراهڪ آهي ته ڪو دوڪاندار، ڪو ڊرائيور آهي ته ڪو مسافر، ڪو آقا آهي ته ڪو ملازم، سوانهن سيني جي وچ ۾ ڳالهه ٻولهه جا ڪجهه قاعدا مقرر آهن، جن کي اورانگهڙ کي بدتميزي سمجهبو آهي. لنڊن ۾ بس جو ٽڪيٽ ڏيندڙ عورت يا سگريٽ جي دوڪان تي ڪا بزرگ مائي اوهان کي پيارا، پياري يا منهنجي جان ضرور چوندي، پر اهي لفظ محض محاورتا استعمال ڪيا وڃن ٿا. اهي ڪي ذاتي خطاب ناهن. مغربي معاشره ڪه سرائيداري سماج آهي اهڙي سماج ۾ هر ڪنهن کي هر وقت هوشيار رهڻو ٿو پوي ته ڪو ٻيو ماڻهو متان دوستي ياريءَ ۾ ڊوڪو ڏئي، پنهنجو ڪوفائڊو ته نه ٻيو وٺي. هتي معاملو ابتڙ آهي. ٽيڪسي ڊرائيور سان ڪو مسافر اچي ويهندو مس ته پاڻ ۾ ڪچهرين جي ڏم لڳي ويندي هونل ۾ اوهان نيرن تي ڪجهه سولنو نه کاڌو آهي ته هونل جي ملازمه اوهان جي مترجم کان پڇندي ته هن کي اسان جو کاڌو ڪونه وٺيو ڇا؟ يا طبيعت ٺيڪ ڪونه اٿس ڇا؟ آفيس ۾ باس توڙي هيٺيون عملو ڪارخاني ۾ مئنيجر توڙي ڪاريگر سيئي پاڻ ۾ بي ٽڪلف دوستائي لهجي ۾ ڳالهائين ٿا. هڪڙي ڳالهه ٻي به آهي ته هتي ”جي جناب، حضور صاحب ۽ سرڪار“ جهڙا لفظ ڪير ڄاڻي ٿي نه ٿو. هتي ته هر ڪو ڪامريڊ آهي يا پنهنجي نالي جي پهرين لفظ سان ڪيس سڏيو وڃي ٿو. جيڪڏهن ٽڪلف ڪرڻو آهي ته ان جو پورو نالو وٺي ڇڏيو جيئن: آندري پيترو وچ، يعني محمد بخش الله بخش. هتي دفتری يا انتظامي يا ڪاروباري حلقي ۾ ڊسپيلين گهڻو آهي. آمدني ۽ آسائش ۾ به هيٺاهين مٿاهين آهي، پر سوشل ۽ ذاتي تعلق ۾ اها شيءِ ناهي.

ان مان اهو نه سمجهي وٺو ته هتي رڳو فرشتا صفت ماڻهو آباد آهن جن ۾ ڪي به انساني ڪمزوريون نه آهن. هتي جڏهن ماڻهن سان

دوستي وڌي ته اهڙا انيڪ قصا ٻڌڻ لاءِ مليا ۽ انهن کي ٻڌي ڪجهه اطمینان ٿيو ته هتي به محبتون ناڪام ٿين ٿيون، هتي به دليون ٽٽن ٿيون، رقابتون ٿين ٿيون، سس ٺهن جا جهيڙا ٿين ٿا، هتي جهيڙا ڪ زالون به آهن ۽ بدمزاج مڙس به آهن. انڪري ”غم دوران“ جو علاج ته ماڻهن ڳولي ورتو آهي، پر ”غم جاناڻ“ جو نسخو اڃا ڪنهن جي هٿ نه لڳو آهي ۽ نه لڳي ته چڱو آهي، نه ته اسانجا ويچارا شاعر دوست ڇا ڪندا! البتہ ”غم دوران“ کان چوٽڪاري جا ڪيترائي پاسا سامهون آيا آهن. پاڻ وٽ هڪڙو پراڻو پهاڪو آهي جيڪو اڄڪلهه ٻڌڻ ۾ ڪجهه گهٽ اچي ٿو: ”پئسو هٿ جي مر آهي.“ سوپئسي بابت ڇا سوچڻو اهو پهاڪو ڀانيان ٿو انهن ڏينهن جو آهي جڏهن پراڻن نوابن، اميرن، وزيرن کي ضرورت جي هر شيءِ رعيا جي محنت جي عيوض پئي ملندي هئي ۽ پئسو رڳو عيش عشرت ۾ اڏائڻ جي ڪم ايندو هو. هاڻي اهو دور ئي نه رهيو آهي، هاڻ ته ڪاروباري دنيا ۾ هر ڪو پئسي ۽ دولت لاءِ ڏسي ٿو ته جيڪڏهن ضرورت کان وڌيڪ آهي ته پئسي مان پئسو ڪيئن ڪمائجي ۽ جيڪڏهن گهٽ آهي ته اتي، لتي ۽ اجهي مان ڪهڙي ضرورت پهرين پوري ڪجي. سوويت سرزمين ۾ پئسي جي اها ئي حيثيت نظر ٿي اچي. ماسڪو جهڙو وڏو شهر هجي يا وري ڪونڊيڙو شهر، ڪاٺ پيئڻ، پاڻ هنڊائڻ ۽ گهرو ضرورتن جي سامان سان ڏڪان ڏنيل آهن ۽ هر جاءِ تي ائين ئي آهي. ماڻهو هر وقت پئسي خرچڻ لاءِ تيار آهن. جڏهن آءٌ پهريون ڀيرو هتي آيو هوس ته ضرورت جي ڪيترين ئي شين جي اثاڻ هئي. خاص ڪري ڏيساور جو مال بنهه گهٽ هو. انڪري خريداريءَ تي لٺ لڳي پئي هئي ۽ مون کي ان تي تعجب به نه ٿيو هاڻ اها ڪيفيت ناهي. اول ته يورپ جي ٻين سوشلسٽ ملڪن ۾ گهڻن ئي نمونن جو عاليشان سامان تيار ٿي رهيو آهي جيڪو آسانيءَ سان ملي به ٿو.

ان کان علاوه هاڻي سرمائيدار ملڪن سان پڻ واپار ٿي رهيو آهي بلڪه ان ۾ واڌارو ٿيو آهي. انڪري هتي جو سامان هتي هاڻ ڪو عجيبو ڪونه رهيو آهي، انڪري هاڻ هتي ننڍن ننڍن دوڪانن بدران وڏا وڏا ڊپارٽمينٽل اسٽور ڪلي ويا آهن جن تي هر قسم جو مال موجود آهي، پر ان جي باوجود خريدارن جي هجڻ ۾ واڌارو ٿي رهيو آهي. خير اها ڳالهه ته شايد ڪا اهڙي نه آهي. هڪ ڀيرو اسين ماسڪو مان پنهنجي مترجم سان گڏ لينن گراڊ وڃي رهيا هئاسين، رستي ۾ هن جي پٽونءِ تي منهنجي نظر پئي ته ان ۾ ڏهه روبل جي نوٽن جون لاءِ ته ڪيتريون سٿيون رکيون هيون. چوڻ لڳي ته هتان ڪجهه خريداري ڪرڻي آهي. بعد ۾ خبر پئي ته هن کي پنهنجي ڌيءَ لاءِ هڪ بربط جي قسم جو ساز ”هارپ“ ٿي ڪپيو جيڪو لينن گراڊ ۾ تيار ٿئي ٿو ۽ جنهن جي قيمت سترهن سؤ روبل آهي جيڪو اسان جي روپئي ۾ اڄڪلهه جي اڳهه موجب سترهن هزار روپين جو ٿيندو. ان فضول خرچيءَ تي مون احتجاج ڪيو ته چوڻ لڳي: نيٺ بچيل پئسو ڪٿي ته ڪپائبو. اسين پئسا بچايون به ان خيال کان ٿا ته، فلاڻي شيءِ ڳنهنداسين، ڪار خريد ڪئي سين، گهر ڪيوسين، گهر لاءِ ڪا قيمتي شيءِ خريد ڪئي سين. ٺلهو بئڪ ۾ پئسو سيٽائڻ مان ڪهڙو فائدو؟ پئسي پنجنڙ کان بي فڪري ”غم روزگار“ کان فراغت جو هڪ پاسو آهي. ٻيو پاسو ان فراغت ۽ فرصت وقت کي ڪنهن مصرف ۾ آڻڻ لاءِ آهي. اسان جي بزرگن ته ان لاءِ هڪڙوئي مشغلو ڏسيو آهي ”غم نداري بڙ بجز“ سوان مان لڳي ٿو ته ڪڏهن پڪري پالڻ به ڪو دلچسپ ڪم رهيو هوندو پر هاڻ ههڙي تفريح ۾ ڇا رکيو آهي؟ انڪري هتي ڪي شوق ته ماڻهن پاڻ به پاليا آهن ۽ ڪن کي تسڪين اجتماعي طور رياست ۽ معاشرتي ادارا ٿا پهچائين. مثال طور ماسڪو ۾ هڪ ميوزيم آهي، جتي ماڻهن جون هٿ جون ٺهيل

شيون رکيل آهن، ڪڪن پٺن مان ٺاهيل تصويرن، منظر ۽ شڪليون، ٺاهيل مجسما ۽ ايبسٽريڪٽ ڊزائين، مختلف قسمن جي پٿرن، ڌاتو ۽ سڀين مان ٺاهيل ڊيڪوريشن پيس. هر شيءِ محنت، ذوق ۽ هنر جو عاليشان نمونو. ڪجهه عرصو پهرين ماسڪو ۾ هڪ نمائش لڳائي وئي هئي جيڪا مختلف پيشيور ماڻهن جهڙوڪ ڊاڪٽرن، انجنيئرن، سائنسدانن پاران ”مائيڪرو ايگزيبيشن“ جي نالي سان ترتيب ڏني وئي هئي، ان کي اوهين ”خورد ڪاري“ چئي سگهو ٿا. ان جي اهم ڳالهه هيءَ هئي ته اوهان خوردبين يعني مائيڪرو اسڪوپ کان سواءِ ان شيءِ کي ڏسي نه ٿي سگهيا. چانور جي داڻي تي سوره فاتح لکيل ته مون به ڏٺي آهي، پر مڪئيءَ جي هڪڙي داڻي تي هڪڙي پاسي شطرنج جي بساط پنهنجن پورن مهرن سوڌي اڪريل هئي ۽ ٻئي پاسي هڪ مشهور آرٽسٽ جي تصوير جو رنگين نقل ”وار جي کل ڪيٽ“ ته آءٌ سمجهان ٿو ته محاورو آهي (اردو محاورو: بال کي ڪهال نڪالنا)، پر هن نمائش ۾ هڪڙي ڪاريگر نه رڳو وار جي کل ڪڍي هئي، پر ان کل مٿان ڳاڙهن ۽ ساون رنگن مان ٺهيل گلاب جو گل پنهنجي ساون پٺن سوڌو تڙيل ڏسڻ ۾ پئي آيو. خير اهي ڪم ته ڄاڻو ۽ ڪاريگرن ئي ڪيا هوندا. ڪنهن عام ماڻهوءَ جي ڳالهه ڪئون. هڪ لڱا پنهنجي مترجم اولگا سان ٽيڪسي ۾ ڪٿي ويس پئي، ته ٽيڪسي ڊرائيور اولگا کي سگريٽ آڇي: ”تو کي ڪيئن خبر پئي ته آءٌ سگريٽ چڪيان ٿي؟“ اولگا پڇيو: ”آئون تو بابت گهڻو ڪجهه ڄاڻان ٿو.“ ڊرائيور چيو: ”تو کي ڪيتراڻي پيرا آفيس ايندي ويندي ڏٺو آهي.“ خبر پئي ته هي ماڻهو نفسيات ۽ ڇيانه شناسيءَ جو مطالعو ڪري رهيو آهي.

ماسڪو ۾ هر قسم جي مخلوق جو ذڪر ٿيو هو پر اها ته رڳو هن شهر جي ٿورڙي جهلڪ هئي، هن شهر ۾ ته ڄڻ پوري سرزمين جي

برادرين جي رنگارنگي ۽ نرالائپ آهي جنهن جو حال بعد ۾ وڃي کلي
 ٿو. ڪنهن ٻڌايو هو ته داغستان ۾ جڏهن صبح جو ريڊيو پروگرام
 شروع ڪن ٿا، ته انائونسر کي چويهن ٻولين ۾ دعا سلام ۽ ”صبح
 بخير“ چوڻو پوي ٿو. اها ڳالهه ممڪن آهي ته محض لطيفو هجي، پر
 ايتري ته پڪ آهي ته اڄڪلهه هتي چاهتر (76) ٻولين ۾ لکڻ پڙهڻ ۽
 پڻ تعليم ۽ تدريس جو سلسلو هلي پيو ۽ ظاهر آهي ته هتي هيتريون
 مختلف تهذيبون آهن، انهن ۾ ڪيترائي وسيع علائقا آهن، ته
 ڪيتريون ئي ڪشاديون ۽ وڏيون آباديون شامل آهن، جيئن روسي
 وفاقي جمهوريه آهي ۽ ڪجهه وري ٻنهي ننڍا علائقا ۽ ننڍيون قوميتون
 به آهن، جيئن ڪالمڪ آهن يا باشڪير آهن. ڏکڻ، اتر، اولهه ۽ اوڀر
 ڪنهن به پاسي نڪري وڃو ڪجهه سَوَن ميلن کان پوءِ زبان، لباس،
 تعميرات، رهڻي ڪرڻي، غرض هر شيءِ مڪمل طور تي بدليل ملندي
 هتي جديد طرز جا عاليشان شهر به آهن ته پراڻن ڪچن گهرن وارا
 ڳوٺ به، سائبيريا جي شڪارين جا ڪاٺ جا گهر به آهن ته قازقستان
 جي ريڍارن جا اُن جا ٺهيل تنبوءَ، هر علائقي جي پنهنجي تاريخ آهي
 ۽ پنهنجا هيرا آهن. جارجيا يعني گرجستان ۾ ”رُستا ويلي“ جا راڳ
 ٿا آلاپجن ته ازبڪستان ۾ ”علي شير نوائي“ جا نورا آهن. ايسٽونيا ۽
 ليتويا جا رهندڙ ”ڪالاف“ جا قصا ٿا بيان ڪن، ته لينن گراڊ جا
 رهاڪو ”پيتر اعظم“ سان پيار ٿا ڪن، هر ڪو پنهنجن هيرن تي
 فخر ٿو ڪري ايتري ته ڪنهن ابتدائي ڪتاب مان به خبر پئجي
 سگهي ٿي، ڏسڻو آهي ته اهو وڻ وڻ جي ڪاٺيءَ وارو ڪٽنب
 نيٺ ٺهيو ڪيئن!

مختلف تهذيبون ۽ انهي سڀني جي مختلف رهڻي ڪرڻي،
 هيڏي هيٺاهين مٿاهين سطح تي بيٺل هيڏيون ساريون قوميتون ۽
 انهن جا انيڪ رنگ ڍنگ، مزاج ۽ ڪردار ۽ انهن سڀني ۾ اها ڪهڙي

اهڙي مشترڪ شيءِ هئي، جنهن مشترڪ سوويت تهذيب جي شڪل اختيار ڪئي. هتي جا مادي ۽ اقتصادي عوامل ته هڪڙي ئي نظر ۾ اکين آڏو اچيو وڃن. مثال طور اوهين جي ماسڪو جي ريسٽورنٽ ۾ ويٺا آهيو ته اهو ممڪن آهي ته جا مڇي اوهان جي پليٽ ۾ آهي، اها ڪامچانڪا مان آئي هجي ۽ جيڪو گوشت اوهين کائو پيا سو ايسٽونيا کان آيو هجي، صوف مولدلويا جي باغن جا هجن ۽ نارنگيون گرجستان جون هجن، جيڪو لباس اوهان کي پاتل آهي ان ۾ قراقلي سمرقند جي هجي ۽ سمور سائبيريا جو هجي. ريل ۾ سفر ڪندا هجو ته ريل جو دٻور ڀيگا جي ڪارخانن ۾ ٺهيو هجي ۽ انجن لينن گراڊ ۾ يعني سوويت يونين جي پوري سرزمين هڪ وسيع ۽ مشترڪ منڊي آهي، جنهن ۾ ڏيتي لپتي، منافعي ۽ خساري جا اهي تضاد موجود ناهن جن جي ڪري يورپ جي مشترڪ منڊي ۾ هر روز فساد برپا ٿيندو رهي ٿو. اها ته ٽي هڪڙي ڳالهه. تهذيب ۽ تمدن جي پاسي اچو ته ٿورڙي مختلف صورت ۾ اهڙو ئي نقشو هتي به نظر ايندو. هتي گهڻو ڪري برادريون اهڙيون آهن، جن کي انقلاب کان پوءِ پهريون ڀيرو غربت ۽ زبردستيءَ مان نجات حاصل ٿي آهي ۽ علامه اقبال جي اصطلاح موجب کين پنهنجي خوديءَ کي مڃائڻ ۽ پنهنجي فن ۽ ادب کي فروغ ڏيڻ، وڌائڻ ويجهائڻ جو موقعو مليو آهي ۽ جيئن ته سوويت يونين انهن جي يونين يا اتحاد آهي، ادغام يا هڪ وحدت ناهي، انڪري جنس، مال ۽ مشترڪ منڊي جيان هتي اها اچوتي شيءِ پيدا ٿي آهي جنهن کي تهذيبي يا ثقافتي مشترڪ منڊي چئي سگهجي ٿو. روسي زبان کي ان منڊيءَ جو سڪويا متاستا جو ناٿو تصور ڪريو جنهن جي وسيلي هر جاءِ جو مال اچ وڃ ڪري سگهي ٿو. روس جو شولوخوف هجي يا سائبيريا جو شوڪشن، قرغيز جو چنگيز اتماٽوف هجي يا داغستان جو رسول حمزه، جارجيا جو ايرا علي

اباڻشريا تاجڪستان جو ترسون زاده، انهن سڀني جون لکڻيون هر علائقي ۾ هڪ جيتريون مقبول آهن ۽ اهي هن گڏيل منڊيءَ جو گڏيل ناٿو آهن. ان ريت هتي جي ڪلاسيڪل ادب جا شاهڪار به ته، ٻيا فن رقص، موسيقي، مصوري ۽ عمارت سازيءَ جا فن پڻ. اڄ آرمينيا جو طائفو سائيبيريا ۾ ماڻهن کي وندرائي رهيو آهي ته سڀاڻي يوڪرائن جو ڪورقاص يا آذربائيجان جو ڪو موسيقار ريگا ۾ پنهنجي فن جو ڪمال پيو ڏيکاري ۽ پوءِ انهن ماڻهن ۾ هڪ ٻئي سان ربط ۽ تعلق جون ٻيون به ڪيتريون ئي صورتون آهن. مختلف هنرمندن جي مقامي تنظيمن کان علاوه هڪ مرڪزي تنظيم به آهي. اديبن جي انجمن آهي، اداڪارن جي انجمن آهي ۽ پيشيوارن جون ڌار ڌار تنظيمون آهن. اهڙي ريت مقامي ڪلينڪ سينيتوريم وغيره کان سواءِ ڪيترين ئي صحت افزا جاين تي مرڪزي ريست هائوس آهي، مثال طور اتر ۾ ريگا ويجهو هڪ ننڍو شهر آهي ڊبولتي، اتي بحرالتيڪ جي سامونڊي ڪناري تي ٽالهيءَ جي وڻن ۾ گهيريل هڪ گهڻ منزلو ريست هائوس اديبن لاءِ آهي جتي اونهاري جي موسم ۾ مختلف علائقن کان ليڪڪ اچي ڪنا ٿيندا آهن. هن منهنجي ليڪ جا ڪجهه صفحا مون پڻ اتي ئي لکيا آهن. ڏکڻ ۾ اهڙو ئي هڪ ريست هائوس بحراسود جي ڪناري گاگرا جي مقام تي آهي. انهن ريست هائوسن ۾ مختلف موقعن تي جلسا ۽ محفلون منعقد ٿينديون آهن. هن گڏيل منڊيءَ جي خاصيت اها آهي ته ان جا گراهڪ رڳو ڪنهن خاص پڙهيل ڳڙهيل يا خوشحال طبقي جا ماڻهو ناهن ۽ اهو به ناهي ته ان ۾ رڳو هتي جي مال کي ئي نماءُ لاءِ رکي سگهجي ٿو مون ماسڪو ۾ پيرس کان آيل مونا ليزا جو درٻار ڏٺو آهي. اسپين مان آندل مشهور مصور گويا جون پينٽنگز ڏٺيون آهن، مصر مان آندل فرعون بادشاهه جا نوادرات ڏٺا آهن، ههڙن شاهڪارن کي ڏسڻ لاءِ شائقين جون ميل

ٻه ميل ڊگهيون قطارون لڳل هونديون آهن ۽ اوهين اهو نه ٿا ٻڌائي سگهو ته انهن ۾ شاگرد ۽ شاگردياڻيون به آهن، ته ٽيڪسي ڊرائيور به، بيرا به، ڪارخانن جا مزور به، وزيرن جون بيگمات پڻ ته انهن جون ملازمتون به. ٻئي خاصيت اها آهي ته فن ۽ هنر، تهذيب ۽ تاريخ جو ذوق ۽ شوق ٻارن کي ننڍپڻ ۾ ئي سُتي سان گڏ وجهجي ٿو. ڪا نمائش گاهه هجي، تاريخي عمارت هجي، آرٽ گيلري هجي، جتي ڪٿي ٻارن جي هڪ فوج ماسٽرياڻين سان گڏ موجود هوندي، ٻارن جا اسڪول ۽ راندين جا ميدان ته هر پاڙي اوڙي ۾، ڪنهن ڪمپائونڊ ۾ آهن ئي آهن (پاڙي ۾ يا ڪمپائونڊ ۾ انڪري ته ٻارن کي رستو پار نه ڪرڻو پوي)، پر هت ته لڳي ائين ٿو ته هر تهذيبي مرڪز پنهنجو هڪ دبستان کولي رکيو آهي.

ان سڀ کان وڌيڪ اهي تاريخي تجربا آهن جن مان هي پوري برادري گذري آهي، يعني آڪٽوبر انقلاب ۽ ٻي مهاڀاري جنگ انهن ٻنهي معرڪن ۾ سڀني گڏجي جنگيون جوتيون آهن، رت وهايو اٿن، جانيون ڏنيون اٿن، جن جا يادگار جاءِ جاءِ تي شهر ۾ قائم آهن ۽ اهي به نعرا ”انقلاب ۽ امن“ انهن جي فڪر ۽ عمل تي ڇاڻيل آهن. ڳالهه ماسڪو جي پئي ٿي ۽ الاءِ ڪٿان کان ڪٿي وڃي نڪتي. ويجهڙائيءَ ۾ هڪ فلم فيسٽيول ۾ هڪڙي آمريڪن چوڪريءَ سان ملاقات ٿي، جنهن منهنجي هڪ پاڪستاني عزيز جميل دهلويءَ جي فلم ۾ ڪم ڪيو هو. هڪڙي شام اسين شو ڏسي نڪتاسين ته چيائين: ”آءُ هوٽل کان ٻاهر پنڌ ڪٿي چڪر هڻي ٿي اڃان.“

مون چيو: ”وڃ! ڪنهن جهليو اٿئي؟“ چوڻ لڳي: ”پر رستو ويران آهي ۽ اونڌا به ٿي وئي آهي.“

مون چيو: ”پوءِ...“

چيائين: ”ڪو خطرو ته ناهي؟“

چيومانس: ”ڪهڙو خطرو؟ هتي ته سڄي رات ماڻهو ڪم هاج
سان هلندا ٿا رهن.“

”سڄي! نيويارڪ ۾ ته هاڻ اڪيلي يا ڪنهن اجنبيءَ سان لغت
مان لهندي چڙهندي به ڊپ ٿيندو آهي.“

چيومانس: ”هي نيويارڪ ناهي، ماسڪو آهي!“

یاب تَیون

سائیریا ۽ پیا منظر

جڏهن اسين سائبيريا جي گاديءَ واري هنڌ نودوسي برسڪ جي هوائي اڏي تي لٿاسين ته، منهنجو پهريون تاثر اهو هو ته هتي ته ڏاڍي گرمي آهي. اهو جون جو مهينو هو ۽ جون جي سائينڊز اس هئي. منهنجي ذهن ۾ ته سائبيريا جي برف جو اهو تصور ويٺل هو جيڪو دوستويفنسڪي، شيشڪوف ۽ ٻين ڪلاسيڪل اديبن جي تحريرن مان اسان اخذ ڪيو هو ۽ آڪٽوبر انقلاب کان پهرين پيا پوءِ جا جيڪي قصا مون پڙها هئا ته هن هولناڪ علائقي ۾ رڳو رحشتناڪ بيلا آهن، خوفناڪ ڌڻيون آهن ۽ گنجاپهاڙ آهن. هتي ڏينهن رات

برف پئي وسندي آهي ۽ اهڙو ڪٽڪيدار سيءُ پوي ٿو جو جن ويچارن مظلومن کي سياسي ڏوهن جي سزا طور سائبيريا موڪليو ويندو آهي، تن جا هٿ پير ٿورن ئي ڏينهن کان پوءِ سيءُ کان ڄمي ويندا آهن. انڪري مون سڀ کان پهرين ته ان گرميءَ تي حيرت جو اظهار ڪيو. تنهن تي ميزبان چيو: ”هي ماسڪو ناھي، جتي ڪڏهن ته گرميءَ جي مند ۾ ماڻهو ڏڪن ٿا ۽ ڪڏهن وري سياري جي مند ۾ گرميءَ جو نه سهي، پر بهار جي مند جو شهبو ٿيندو آهي. اسان وٽ موسمون اهڙي دوکيبازي ڪونه ٿيون ڪن. هتي گرميءَ جي مند ۾ گرمي آهي ته سياري جي مند ۾ سيءُ، ماسڪو وارا ته جيڪڏهن ٻُڙيءَ کان ڏهه ٻارهن ڊگريون گرمي پد گهٽجي وڃي ته گهوڙا گهوڙا ڪندا آهن، اسان وٽ ته برف ڄمڻ واري پد کان ٽيهه چاليهه ڊگريون هيٺ هليو وڃي ته ڄڻ ڪا ڳالهه ٿي ناھي، سو سائين اوهين جنهن مند ۾ آيا آهيو اها سائبيريا گهمڻ جي مند ناھي، اوهان کي جيڪڏهن هتي جو بهار ڏسڻو آهي ته سياري ۾ اچو.“

مون دل ٿي دل ۾ چيو ته ڇڱو جو اهڙي بهار کان بچياسين. اسان جو ميزبان جيڪو اسان کي هوائي اڏي تي وٺڻ آيو هو. نودوسي برسڪ شهر جو ميئر هو، پورو نالو ته ياد ناھي رڳو فلي پوف ياد آهي. اڌوڙت عمر جو وچولو قد، تڪا نقش، سنهو پر ڪسرتي جسم، هلڻ جي انداز مان فوجي ٿي لڳو جنهن جي تصديق سندس سادي ڪوٽ تي لڳل پلن ڪٽي، پوءِ خبر پئي ته مهاڀاري لڙائي دوران هو سوويت بحريه ۾ آفيسر هو ۽ ٻه ڀيرا زخمي ٿيو هو. هوائي اڏي کان هلياسين ته گهڻو پري تائين ڪاٺ جي ننڍن ننڍن گهرن جون قطارون هيون، جن جو نقشو ڪجهه گڏين جي گهرن جهڙو هو. روس جي ڳوٺاڻن علائقن ۾ اڃا تائين اهڙا گهر ڏسڻ ۾ ايندا آهن. اهڙي هر گهرڙي جي چوڌاري

زمين جي ٿوري ٽڪري ۾ گل ڦل ۽ ڀاڄيون پوکيل هونديون آهن ۽ چوڌاري ڪاٺ جو جهنگلو لڳل هوندو آهي.

فلي پوف چوڻ لڳو: ”هيءَ ڪاٺ جي گهرن جي جيڪا اوهان وسندي ڏسي رهيا آهيو ان کي ئي انقلاب کان پهريان جو ڪانووسي برسڪ سمجهو بس ايترو ئي ننڍڙو ۽ گمنام ڳوٺڙو هو. هاڻي شهر ۾ رهندڙ ماڻهو هن کي پنهنجي مضافاتي آرام گاهه طور استعمال ڪن ٿا ۽ انهن مان گهڻو ڪري گهر انهن شهرين جي ذاتي ملڪيت آهن. انقلاب کان پهرين هتي نه بجلي هئي نه گيس، نه ريل، نه پڪورستو. آءٌ تاريخدان نه آهيان، انڪري ياد نه اٿم ته هيءُ علائقو ڪهڙي رئيس جي جاگير هو. بهرحال، ڪنهن جو ته هوندو ۽ انهن گهرن ۾ هن جا غريب هاري رهندا هوندا ۽ هاڻي جيڪو شهر اسان آباد ڪيو آهي، سو ته توهان هونئن به ڏسندؤ.“ پوءِ ڪجهه معذرت واري لهجي ۾ چيائين: ”مون کي خبر آهي ته اوهين اديب آهيو ۽ ثقافتي معاملن ۾ دلچسپي رکو ٿا، ڀلا ماسڪو کان پوءِ اسين اوهان کي ٻيو ڇا ٿا ڏيکاري سگهون. اسان وٽ نه ڪريملن جهڙو ڪو محل آهي، نه بالشوئيٽئر، نه ماسڪو جهڙيون نوادرگاهون، نه اهڙا تاريخي آثار اسان جو ته هڪ ٻنهي نئون آباد ٿيل شهر آهي، ان ۾ اهو سڀ ڪجهه ڪٿان آيو بهرحال اوهان جي مهرباني آهي جو اوهين آيا آهيو.“ مون کي ٻنهي ائين لڳو جڻ ڪنهن پُر ٽڪلف دعوت کان پهرين ڪو چئي رهيو هجي: اوهان جي قابل ته ناهي، پر گهر ۾ جيڪا دال ماني آهي سا حاضر آهي.

اسين جيئن ئي شهر جي ويجهو پهتاسين ته، ميئر صاحب جو لهجو بدلجڻ لڳو: ”اهو روڊ جنهن تي اسين وڃي رهيا آهيون، لينن گراڊسڪي پراسپيڪٽ (شاهراهه) آهي، ان ساڳئي نالي جو هڪ روڊ اوهان ماسڪو ۾ به ڏٺو هوندو پر ڏيگهه ويڪر ۾ ماسڪو واري روڊ جو هن روڊ سان ڪو مقابلو ناهي.“

اسين هاڻي ذري گهٽ شهز پهچي چڪا هئاسين. هڪ ساواڻ مائل نيري رنگ جي عاليشان عمارت تي نظر پئي ته ميئر صاحب چيو ”هيءَ عمارت ڏسڻا، هي هتي جو ريلوي اسٽيشن آهي، ماسڪو ۾ ڪو بـريلوي اسٽيشن هن جي برابريءَ جو ناهي.... ۽ هي اسان جو اوبيرا گهر ۽ ٿيٽر آهي. ان ۾ ماسڪو جي بالشوءَ ٿيٽر ڪان گهڻيون وڌيڪ سٽون آهن. سو خبر اها پئي ته ماسڪو وارا ڪنهن به ڳالهه ۾ سائيبيريا جو مقابلو نه ٿا ڪري سگهن. هتي جا دريا، هتي جون ڍنڍون، هتي جي سائنسي اڪادمي، هتي جا روڊ رستا، هتي جي اسٽيشن، ٿيٽر هر شيءِ ماسڪو کي شرمائي ٿي ۽ جڏهن شام جو اسين مانيءَ تي ويٺاسين ته حرف آخر طور هڪ پورو ڳلاس برانڊيءَ جو پيرائين ۽ پڇيائين: ”ماسڪو ۾ ڪير آهي جو هي پورو ڳلاس ساڻه ڪٽڻ ڪان سواءِ ٻي پاڻيءَ کان سواءِ هڪ ٽڪ پي وڃي.“ ائين چئي غناغت پي ويو. پوءِ چيائين: ”اڏا ائين نه سمجهجان ته آءٌ ڪو متعصب سائيبيريا آهيان، منهنجو اصل وطن ته لينن گراڊ آهي، وڏي جنگ کان پوءِ جڏهن سائيبيريا ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ رضاڪارن جي طلبي ٿي ته آءٌ به هليو آيس ۽ هاڻ ائين لڳي ٿو ته مون سموري زندگي ڏاهپ جو ڪو فيصلو جيڪڏهن ڪيو آهي ته اهو ئي ڪيو آهي.“

سڄو ڏينهن اسان شهر جا مختلف علائقا ڏٺا، درياھ جو سير ڪيم. اوبيرا ڏٺي سين. ٻئي ڏينهن ميئر صاحب سان گڏجي سائيبيريا جي شهره آفاق سائنس اڪادمي ڏسڻ وياسين. قطار در قطار اوچين عمارتن جو هڪ سلسلو هو، پر هاڻي مون تي عمارتن جو ڪورع نه پوندو آهي. ها پر جڏهن سائنس اڪادمي جي ڊائريڪٽر هن خطي جي قدرتي ذخيرن جو بيان شروع ڪيو ۽ ان جي وضاحت لاءِ مختلف نقشا، چارٽ، تصويرون ڏيکاريا ٿين ۽ انگن اکرن جي لسٽ ڪڍي آڏو رکيم ته پوءِ پنهنجي تاثر لاءِ جيڪڏهن ڪو موزون ۽ مناسب لفظ مون

کي مليو ته اهو هو ”هعبت“ اهو تاثر ڪجهه اهڙو ٿي هو جهڙو پراڻي زماني جي طلسماتي ڪهاڻين مان پيدا ٿيندو هو. هن چيو ته هن سرزمين مان هن وقت تائين اسان جيڪو ڪجهه به ڪڍيو آهي سو اتي ڀرل ڀرل برابر آهي، هن چيو ته هن علائقي ۾ تيل جا ايڏا ڪوهه آهن جو انهن کي ڪوتي وري لتي ڇڏيو اٿئون. ڪجهه ته ان سببان ته هتي رسڻ ۽ نيٺ تي خرچ گهڻو ايندو ۽ ان ساڳي پئسي کي اسان ڪنهن وڌيڪ بهتر هنڌ خرچ ڪري سگهون ٿا ۽ ٻيو انڪري به ته في الحال اسان کي وڌيڪ تيل جي ضرورت ناهي ۽ ان کان پوءِ هن نقشي تي ڪجهه ٻين جاين بابت ٻڌايو ته هتي سون جون ڪاٿيون آهن، هتي لوهه آهي، هتي ڪوئلو آهي، هتي هيرا جواهر آهن.

”پلا ڪڏهن ڏهه لک ڊالر (هڪ ملين) توکي هٿ آيا آهن؟“ هن اوچتو مون کان سوال ڪيو.

”ڏهه لک ڇا، مون ته ڏهه هزار به اڪين سان ڪونه ڏٺا آهن.“ مون جواب ڏنو. ”ڇڱو ته هي وٺ!“

هن هڪڙي خاني مان شيشي جي هڪ نلي ڪڍي منهنجي هٿ ۾ ڏيندي چيو ان ۾ جڳمڳ جڳمڳ هيرا ڀريل هئا. ”انهن جي قيمت ڏهه لک ڊالر کان ڪجهه وڌيڪ ئي هوندي.“

ڀل ڪن لاءِ لک پتي بلڄڻ جو هي اسان جو پهرين ۽ آخري اتفاق هو. نودوسي برسڪ شهر ڏسڻ ۾ روس جي ٻين نو آباد شهرن وانگر ئي آهي. ڊگهيون ۽ ويڪريون شاهراهن، روڊن جي وچ تي ساوڪ جو پتو ۽ وٺ. ٻنهي پاسي اوچيون، اڇيون، ڦڪيون ۽ خاڪي رنگ جون عمارتون. هڪ جيتري فاصلي تي چوڪ يا اسڪوائر جتي ڪنهن نه ڪنهن قومي هيري جو مجسمو لڳل، انڪري هن شهر کي ڏسي سائير يا جي سرزمين جي اصل روپ جو ڪجهه اندازو نه ٿو ٿئي، اهو اندازو تڏهن ٿيو جڏهن هڪ اڌ ڏينهن کان پوءِ اسين ڪجهه دير لاءِ

اومسڪ جي ننڍڙي شهر ۾ ترسياسين ۽ پوءِ برسڪ پهتاسين. اومسڪ اها جاءِ آهي جتي دوستويفسڪي جيل ڪاٽيو هو. هاڻ ته خير هن شهر ۾ جديد زمانن جون سڀئي آسائشون موجود آهن، بجلي آهي. پڪا روڊ آهن ۽ هر عمارت ٻين شهرن جيان گرم پاڻيءَ جي پائپن ذريعي اندران مستقل گرم رکي ٿي وڃي. هاڻ جيڪڏهن ڪنهن کي سزا طور هتي موڪليو ويو وڃي، ته ان ۾ عقوبت خاني واري ڪا به انوکي ڳالهه نظر نه ٿي اچي. پر زار شاهي جي زماني جو تصور ڪجي ته ان خيال کان ئي دل ويهڻ ٿي لڳي، ته پراڻي زماني جا قيدي هن سنسان ۽ بيابان جي دهشتناڪ انڌي اوندا هيءَ ڀاڱيلائيءَ ۾، هتي جي تيز ڪٽيندڙ برفاني هوائن ۽ هتي جي ڏٻڻين ۾ پلجندڙ مڇرن ۽ ٻين زهريلن ڪيڙن ماکوڙن ۾ ڪيئن گذاريندا هوندا ۽ ان سان گڏ جيڪو سخت پورهيو انهن کان ورتو ويندو هوندو تنهن کي هنن جا ٻُڪايل هڏاوان جسم ڪيئن برداشت ڪندا هوندا.

پوءِ اسين براسڪ پهتاسين، جنهن بابت رڳو اهو پڙهيو هو ته هتي دنيا جو پهريون يا ٻيون وڏي ۾ وڏو بجلي گهر آهي. سائبيريا سان صحيح معنيٰ ۾ منهنجو تعارف هتي ئي ٿيو. جهنگ ته ماسڪو جي اوسي پاسي ۾ به گهڻائي آهن، اوهين جيڪڏهن روس جو تصور ڪريو ته سڀ کان پهرين برف ۽ پوءِ جهنگ جو نقشو ئي ذهن ۾ اڀرندي پر ماسڪو جا تهذيب يافتا ننڍا نيٽا جهنگ جن تي حضرت انسان پوري ريت قبضو ڄمائي چڪو آهي، پنهنجي جاءِ تي هڪ اهم شيءِ آهن، پر سائبيريا جا اڇوتا پاڻمرادو پيدا ٿيل پراسرار جهنگ، جن تي اڃا فطرت جوئي راج آهي، بنهه ٻي شيءِ آهن. هڪ ڀيرو ماسڪو ويجهو هڪ جهنگ ۾ گهمندي پنهنجي گائيد کان پڇيم ته هن جهنگ ۾ ڪهڙا ڪهڙا جانور ملن ٿا؟ هن چيو: سها، گدڙ يا وري لومڙ شايد ڪٿي نظر اچي وڃي. هونئن هن جهنگ ۾ جيڪڏهن ڪو

حيوان آهي به ته اهي انساني مجسما ٿي آهن، جيڪي اوهان کي جابجا نظر اچن ٿا، سائيبيريا ۾ ائين ناهي، سواسين جنهن سوڙهي روڊ تان هڪ ترڪ نما اسٽيشن ويڳن ٽائيپ گاڏيءَ ۾ ويهي ايئرپورٽ کان برائيسڪ ڏانهن وڃي رهيا هئاسين، سوروشنيءَ جي ان ڪرڻي جيان هو جيڪو چوڌاري اونداهه ۾ گهيريل هجي، البتہ برائيسڪ جي ڪشادي بارونق جڳمڳائيندڙ وسنديءَ ۾ پيهجي ائين ٿولڳي جڻ هن علائقي ۾ تاريخيءَ جو ڪو وجود ناهي، پر ان قصبي کان ٻاهر قدم رکو ته اهو تاثر باطل ٿي ٿو وڃي.

برائيسڪ کان اسان جي گاڏي مقامي انتظاميا جي مکيه آفيس جي سامهون وڃي بيٺي. دروازي تي هڪ خوش لباس، خوبرو خاتون اسان کي پليڪار ڪرڻ لاءِ بيٺي هئي، خبر پئي ته هتي جي انتظاميا جي سربراهه اها ئي آهي. اسان جي حساب سان هتي جي ڊپٽي ڪمشنر ڪٿي سمجهو چانهن جي ٽيبل تي سائس ڪچهري شروع ٿي. برائيسڪ جي ڪهاڻي ليڊيا جي زباني ”الادين جي ڌيءُ“ جيان ڪو الف ليلوي قصو ٿي لڳو. اسان جي ميئر صاحب وانگر ليڊيا پڻ لينن گراڊ جي رهندڙ هئي. هتي جي يونيورسٽيءَ مان قانون جي ڊگري حاصل ڪري وڪيل يا جج ٿيڻ جو پئي رٿيائين ته برائيسڪ جي پن بجلي گهر جي عظيم الشان منصوبي جو اعلان ٿيو جنهن لاءِ هر علائقي مان رضاڪار گهريل هئا، سوليڊيا به انهن مان هڪ هئي. ليڊيا ٻڌايو ته جڏهن اهي اول هتي پهتا ته هتي ڪجهه ڏورانهن شڪارين جي جهوپڙين کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هو. نه ڪا آبادي نه ئي ڪا ريل گاڏي هتي ايندي هئي، نه ڪو روڊ رستو سو جهنگ کي وڌي ترڪ جي گذرڻ لاءِ هڪڙو ڪچورستو ناهيو ويو هو ۽ درياھ جي ڪنڌيءَ تي ٿورڙي زمين کي سڌو ڪيو ويو هو. پوءِ رضاڪارن جي فوج هتي پهتي ۽ رهڻ لاءِ تنبولڳاڻا ٺاهيا. مڇرن جي يلغار جي

ڪري هٿ، پير ۽ منهن کولي ڪم ڪرڻ ڏکيو هو. انڪري سڀ ماڻهو هلندڙ ڦرندڙ مهرين جو ڏيک ڏيڻ لڳا. اهڙي حالت ۾ به سڀئي ماڻهو ڪم ۾ جنبي ويا. جهنگ صاف ڪيا ويا. روڊ ڪٽيا ويا، ريل جون پٽيون وڇايون ويون، عمارتون ٺاهيون ويون ۽ پوءِ وڃي ڳري مشينري آئي ۽ بجلي گهر جي تعمير شروع ٿي. هارين، مڙورن، دانشورن، يونيورسٽيءَ جي ڊگري يافته نوجوان ڇوڪرن توڙي ڇوڪرين سڀني گڏجي گهڻي محنت ۽ مشقت ڪئي. ڪي اهي محنتون سهي نه سگهيا ته گهر موٽي ويا، ڪي اتي ئي ڏير ٿي ويا، پر اڪثريت همت نه هاري ۽ ان کي ذاتي چئلينج سمجهي پنهنجي پنهنجي ڊيوٽي تي حاضر رهيا. نيٺ منصوبو مڪمل ٿيو. آرامده گهر، ڪلب، اسڪول، اسپتال، عاليشان روڊ ۽ باغن ۾ گلڪاريءَ کا اهڙي شهري آسائش نه هئي، جا هاڻ ليڊيا ۽ سندس ساٿين وٽ موجود نه هئي.

”خير اوهان جا ٻيا سمورا ڪمال ته ڪلامرڪان مٿي، پر لڳي ٿو ته هتي جي مردن جي نظر ڪمزور آهي.“ مون چيو.

”ڇا مطلب آهي اوهانجو؟“ ليڊيا تيزيءَ مان چيو.

”مطلب اهو آهي ته هيڏي سهڻي عورت سان ڪنهن شادي ڇو نه ڪئي؟“

”اهو سوچڻ لاءِ فرصت نه ملي.“ ليڊيا جورنگ اچي مان گلابي ٿي ويو. پوءِ اسين بجلي گهر ڏسڻ پهتاسين. ڪهڙن ڊولائٽن پهاڙن تان آبشار هيٺ ڪرڻ ٿا ۽ ايڏيون وڏيون مشينون ڪم ڪن ٿيون، انهن جو بيان لفظن ۾ ڏکيو آهي. بس ائين سمجهو ته سائنس اڪادمي ۾ جيڪا ”هٽت“ چارٽ ۽ نقشا ڏسي چڙهي وئي، ان جو هڪ مظهر اهي منظر هئا. وچينءَ جو وقت ويو پئي، جڏهن ليڊيا جو هڪ نائب اسان وٽ آيو ۽ چيائين: ”هيءُ ماڻهن ۽ مشينن جو ٺاهيل روشنين جو شهر ته اوهان ڏٺو. هاڻي هلو ته هتي جي اصل آبادي اوهان کي ڏيکاري اچون.“

اسين ساڳي ترڪ نما سواري تي چڙهي شهر کان ٻاهر نڪتاسين ۽ جهنگ جي ڪڇي رستي تي اچي چڙهياسين. آسمان صاف هو وڻن جي چوٽين تان اُس جا سونهري ڪرڻا نظر آيا ٿي، پر هيٺ وڻن جي ديوار هئي ۽ اتي ذري گهٽ اونڊا هئي ۽ ترڪ جي گهڙ گهڙ جي آواز ۽ جيتن جي ڀڙ ڀڙ کان سواءِ ٻيو ڪو به آواز نه هو. ٿورو پري وياسين ته ڪاٺ جي گهرن جي قطار ڏٺي سين.

”هيءُ ان علائقي جو سڀني کان پراڻو ڳوٺ آهي.“ گائيد اسان کي ٻڌايو. ڳوٺ ڇا هو، مشڪل سان ويهه ٽيهه گهر، پر ان ڳوٺ جي ان اڪيلي رستي تي پٿرن جو پڪو فرش هو ۽ ان جي ڪنارن سان بجليءَ جا ٿنڀا لڳل هئا. اسين هڪڙي گهر آڏو بيٺاسين، لهي در ڪٽڪاڻيوسين ۽ اندران تالستاءِ يا گورڪيءَ جو هڪ جيئرو جاڳندو ڪردار نڪتو. ڊگهو قد، پڪورنگ، ڊگهيون لڙڪيل مڇون، ويڪري ڇاتي ۽ وڏا هٿ، ائين لڳو جڏهن گوشت جون، پر لوهه جو ٺهيل هجي. هيءُ هڪ پيشيور شڪاري هو. گهڻي عزت سان اسان جو آڌر ڀاءُ ڪيائين ۽ گهر ۾ اندر وٺي هليو. ڏيڍيءَ وٽ هڪڙو نوجوان ريڊيو سان ڪجهه ڪٽ پٽ ڪري رهيو هو. اهو شڪاريءَ جو پٽ هو. هڪڙي ڪمري مان هٿ اڳهندي هڪ نوجوان ڇوڪري نڪتي، اها هن گهر جي ننهن هئي. گهر ۾ ٽي ڪمرا هئا، هڪ رڌڻو جو ڪاٺ پيئڻ ۽ ويهڻ لاءِ ڪم ايندو هو. هڪ ڪمرو، اڌ گودام ۽ اڌ اسلح خانو. جنهن ۾ کاڌي پيئي جو سامان، راڻفلون، پستول، پوستين (چمڙيءَ جون ڪلون) واري ڪا اوزار ۽ ڪجهه ٻيو سامان رکيل هو. هڪ ڪمرو شڪاريءَ جو هو. هڪ نوجوان جوڙي جو. سادو پر مضبوط ۽ سهڻو فرنيچر رکيل هو. سمورو گهر آئيني جيان اُجرو هو ۽ رڌڻي ۾ چلڻ تي رکيل ٿانوَ کان سواءِ باقي سمورا ٿانوَ جهڙوڪر تازا ملي رکيا ويا هئا. جيئن سوويت يونين جو دستور آهي. ٿورڙي ئي دير ۾ تپيل تي ڪپڙو

وڇاڻي عاليشان کاڌو سجايو ويو. ٻن ٽن طريقن جو ٺهيل سُڪل گوشت، ٻن ٽن طريقن جي روٽي، پنير، مٺو ۽ پڇاڙيءَ ۾ ٽهيو (سليماني چانهه) ... ۽ پوءِ شڪاري صاحب پنهنجي حڪايت بيان ڪئي. هن ٻڌايو ته پراڻي زماني ۾ جن ماڻهن کي سزائون ڀوڳڻ لاءِ هتي ڇڏيو هو انهن مان گهڻا هتي ئي آباد ٿي ويندا هئا، انڪري هتي جا ٻهڙا ٻيلا ۽ ڍنڍون ڪنهن رئيس جي جاگير ناهن. نه ڪوئي هتي رهي ڪنهن آقا جي غلاميءَ جو طوق ڳچيءَ ۾ پوندو هو. هتي ته بس رڳو فطرت جي بادشاهت هئي. هتي رڳو پنهنجن هٿن ۽ ٻانهن جي ٻل ۽ دل ۽ جگر جي زور تي جيا پو ممڪن هو ۽ جيڪو به هانو جي ڏيڌ تي هلندو هو سو ئي هتي آزاديءَ سان گهاري سگهندو هو. هاڻي اهي اڳوڻي وقت جون سختيون ڪٿي! هاڻي ته هتي رستا به آهن، ته هر گهر ۾ بجلي به آهي، پاڻي به آهي، گهر ويٺي ريڊيئي تي سموري دنيا جون خبرون به ٻڌي سگهون ٿا. خط پٽ پڻ پهچن ٿا. ٻن ميلن جي مفاصلي تي شهر آهي، جتي ڊاڪٽر به موجود آهي ته دوائون پڻ. ڪلب آهن جتي وندر ورونهن جي هر شيءِ آهي، وڏا استور آهن جتي دنيا جي هر نعمت موجود آهي. اسان جي جوانيءَ جي ڏينهن ۾ اهوسپ ڪٿي هو هاڻي ته ايترا ماڻهو اچي آباد ٿي ويا آهن، جو هتي جا اصل رهاڪو رڇ، بگهڙ، لوڪڙسيئي ڪٿي پري پڄي وڃي لڪا آهن. پهرين اهي اسان کي ڳوليندا وٽندا هئا، هاڻي اسان کي انهن کي ڳولڻو ٿو پوي. هڪڙي رڇ سان اڃا ڪجهه ڏينهن پهرين ملاقات ٿي هئي، جنهن جي نشاني اوهان پاڻ ڪٿي وڃو. ائين چئي هو اٿيو ۽ اندران هڪ ڀوري رڇ جو خطرناڪ ڪتيل چنبو ڪٿي اچي منهنجي حوالي ڪيائين ۽ چوڻ لڳو: ”مون ته ننڍپڻ ۾ ڪجهه ڪونه پڙهيو هن ويرانيءَ ۾ پڙهڻ لکڻ جو ته ڪو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي، پر هاڻ انهن ٻارن کي ڏسو جيڪي پنهنجن موڪلون گذارڻ مون وٽ هتي آيا آهن، چوڪرو

انجنيئرنگ جي آخري سال ۾ آهي ۽ سندس ڪنوار ڊاڪٽري پئي پڙهي. ٿي سگهي ٿو بئريسڪ وانگر هتي به ڪوشهر ٺهي وڃي ۽ اهي رفلون بفلون سڀ بيڪار ٿي وڃن. ”هن جي لهجي ۾ فخر به هو ته افسوس به. واپسيءَ تي سج لهڻ وارو هو. هڪ جاءِ تي لمحي لاءِ گاڏيءَ جو ڦيٽو ڪنهن ڌڻ ۾ ٿورو اٽڪيو ته ڊرائيور رڙ ڪئي: ”ڪنهن جي دريءَ جو شيشو ڪليل هجي ته بند ڪريو.“ منهنجي پاسي وارو شيشو ٽي ڪليل هو. مون تڪڙ ۾ چاڙهيو ته پر ان کان پهرين ئي مچرن جو مينهن اچي مون تي وسيو جن سان سڄي واٽ جهيڙاند هلي. شام جو ڪلب ۾ دعوت سان گڏ رقص ۽ موسيقيءَ جو به اهتمام هو. ڳائڻ وڃائڻ وارا سڀئي بجلي گهر ۾ ڪم ڪندڙ شوقيه فنڪار هئا. چوڪرا، چوڪريون، پوڙها، جوان، ڪوساز وڃائڻ ته ڪو ڳائڻ ۾ ماهر هو. ٻه چوڪريون رقص جي تربيت حاصل ڪري چڪيون هيون. ڳالهين دوران خبر پئي ته ليڊيا کي شعر ۽ ادب سان ڪافي دلچسپي آهي. تنهنڪري مون کان شعر ٻڌائڻ جي فرمائش ٿي. منهنجي ترجمان سياڻپ ڪري روسي ٻوليءَ ۾ ترجمي وارو ڪتاب پاڻ سان کڻي ورتو هو. هن ترجمو پڙهي ٻڌايو ۽ پوءِ ليڊيا جي اصرار تي اهو ڪتاب کيس ئي ڏنو سين.

اهو تجربو سوويت يونين ۾ بار بار ٿيو ته ڪو ماڻهو يا مائي ڪم ڪجهه ٻيو پيا ڪن ۽ شوق ڪجهه الڳ پيا پالين. مثال طور مون کي ياد آهي هڪڙي پيري آءُ ۽ سوويت اديبن جي انجمن جي ڪارڪن مريم سلگانيڪ ٽيڪسيءَ ۾ ماسڪو جي مشهور ريڊ اسڪوائر تان گذري رهيا هئاسين. ان زماني ۾ تالستاءِ جي ناول ”امن ۽ جنگ“ تي فلم پئي ٺهي ۽ اسڪوائر جي وچ تي هن فلم جو هڪ سٽ لڳل هو.

”ڄاڻين ٿو هيءُ ڪهڙو سين فلمايو پيو وڃي.“ ٽيڪسي ڊرائيور
مون کان پڇيو.
”نه ڪو!“

”هي بورو دينو جي لڙائي وقت اسان جي فوجي هاءِ ڪمانڊ جي
ڪئمپ آهي. توکي خبر آهي ان لڙائيءَ ۾ اسان جي توپ خاني ۽
رسالي جي صحيح ڳڻپ ڇا هئي؟ ۽ جنگ جي ميدان جي ڪُل پکيڙ
ڪيتري هئي؟“

”مون کي ته خبر ناهي، پر توکي ڪيئن خبر آهي؟“ مريم جواب
ڏنس. ”مون کي ائين خبر آهي، جو آءٌ هن ٽن سالن کان ان جنگ بابت
تفصيلي تحقيق ڪري رهيو آهيان.“
”پر ائين ڇو؟“

”بس ائين ئي، شوق اٿم.“ جڏهن مون تالستاءِ جو اهو ڪتاب
پهريون ڀيرو پڙهيو ته، لڙائي جو پورو نقشو منهنجين اکين آڏو ڦري
ويو. پوءِ مون کي خيال آيو ته ڏسان ته لڙائيءَ جو اصل نقشو ڇا هو؟
جيڪڏهن ان جو تفصيل ملي ته خبر پوي ته مون پنهنجي ذهن ۾
جيڪو نقشو ٺاهيو آهي، سو صحيح آهي يا غلط، انڪري آءٌ تڏهن
کان ئي ان جنگ بابت مطالعو ڪريان پيو.“
خير اها وري به هڪ ڊگهي ۽ اجائي ڳالهه وڃ ۾ اچي وئي.
برائسڪ کان پوءِ اسين بيڪال ڍنڍ ڏسڻ وياسين.

سائبريا جي قدرتي منظرن ۾ عام قد ڪاٺ جو يعني نارمل سائيز
جو منظر شايد ئي ملي. لڳي ٿو فطرت هتي هر شيءِ ۾ مبالغوي کان
ڪم ورتو آهي. اها ئي صورت هتي بيڪال ڍنڍ جي آهي. جڏهن به
اسين ڪنهن ڍنڍ جو ذڪر ڪريون ٿا ته اسان جي تصور ۾ ڪشمير
جي حسين ڍنڍ ”ڍل“ جو خيال اچي ٿو يا هاڻي سنڌ جي ڪينجهر يا
منڇر ڍنڍن جو نقشو اکين اڳيان گهمي ٿو. پر ”بيڪال“ جي مقابلي ۾

ڪشمير جي ”ڊل“ ڍنڍ جهڙو ڪرپاڻيءَ جو ٻُڪ آهي. البتہ بيڪال کان هزارين ميل پري هڪ اهڙي ڍنڍ ضرور ڏٺي سين جنهن کي ”ڊل“ جو بدل چئي سگهجي ٿو. گهڻا ڏينهن ٿيا آءٌ ۽ سليم - منهنجي ڌيءَ - اسين بحراسود جي ڪناري هڪ صحت افزا جاءِ ”سوچي“ ۾ ڪجهه عرصو ترسيا هئاسون جتي گرمين جي مند ۾ ڪي ماڻهو گهمڻ ڦرڻ لاءِ، ته ڪي ماڻهو علاج لاءِ پري پري کان اچن ٿا. ان سفر جي خوبصورت يادن ۾ اتي جي هڪ خوبصورت ڍنڍ ”رٿا“ جي ياد به شامل آهي. اوچين اڀين سرسبز پهاڙي چوٽين سان گهيريل، آرسِيءَ جيان شفاف نيرو پاڻي، جنهن جي ڪناري بيد مشڪ جا وڻ جهومن ٿا ۽ رنگين گلن گلڪاريون لاتيون آهن. پاڻيءَ ۾ رنگين ڊونڊيون ۽ ٻيڙيون روان آهن ۽ ڪناري کان ٿورو پرتي ڳاڙهين، نيرين، پيلين چتئين وارا ريست هائوس آهن. صفا ڪشمير جي ڍنڍ ”ڊل“ جهڙو منظر آهي ۽ ائين لڳي ٿو ته ”ڊل“ وانگر اها جاءِ به فطرت جي تخليق نه، پر ڪنهن مصور جو شاهڪار آهي. جنهن ڪئنواس ۾ رنگن بدران گلن، ٻوٽن، پاڻي ۽ پهاڙن کان ڪم وٺي هيءَ تصوير ٺاهي آهي ۽ ان کي هن خوبصورت مائٽيءَ ۾ سڃاڻي ڇڏيو آهي. انهيءَ ڍنڍ جي ڪناري، ٿورڙي اوچائيءَ تي استالن جو آرام گاهه هو. چون ٿا ته هُن جو گهڻو وقت هتي ئي گذرندو هو. اها ڪا وڏي عمارت ته ناهي، پر ڪريملن ۾ لينن جي ايڏائڻ ڪمرن واري درويشاڻي گهر جي مقابلي ۾ ڪافي شاندار ۽ سينگاريل ايوان کي محل ٿي سمجهڻ ڪپي. سوچي جي ٻين يادن ۾ اسان جي دور جي عظيم شاعر، مفڪر ۽ مجاهد پابلو نرودا سان پهرين ملاقات به شامل آهي. پابلو نرودا ۽ سندس زال ۽ اسين سڀئي هڪڙي ئي سينيٽوريم ۾ ترسيا هئاسين ۽ ڏهه پندرهن ڏينهن ساڻن روز ئي ملاقات ٿيندي هئي. ڊگهو قد، ٻيڻو جسم، ڪڻڪائون رنگ، ٿلهو نقش، وڏيون وڏيون ڪجهه سنجيده ۽ ڪجهه

مفكر اڪيون، پهرين ئي ملاقات ۾ مون کي نروڊا هڪ رعبدار باوقار ۽ مانيطي مزاج جو ماڻهو لڳو هو. سندس مزاج جي شگفتگي، خوش مزاجي ۽ مذاق ڪرڻ جي عادت جو بعد ۾ اندازو ٿيو.

اها 1962ع جي ڳالهه آهي جڏهن آفريڪا جا گهڻي ڀاڱي ملڪ آزاد ٿي چڪا هئا. ڪيوبا ۾ انقلاب ڪامياب ٿي چڪو هو ۽ ويتنام ۾ آمريڪي ظلم ۽ زيادتين باوجود انقلابي فوجن جي فتح جو سلسلو جاري هو. انڪري نروڊا لاطيني آمريڪا ۾ خاص ڪري چليءَ جي مستقبل بابت گهڻو پُراڻو اميد هو. هن کي پنهنجي وطن کان سواءِ لاطيني آمريڪا جي قديم تهذيبن سان دل هئي، جن کي مختلف حملي آورن ڊاهي ناس ڪري ڇڏيو هو. انهن ئي تهذيبن جا نوادرات نروڊا پنهنجي گهر ۾ جمع ڪري رهيو هو. جيڪو سندس زندگيءَ جو سرمايو هو. جڏهن ان سرمائي ۾ پابلو نروڊا جي املهه حياتيءَ تي فوجي درندن شب خون هنيو ته لاطيني آمريڪا جي تهذيب جو آخري ڏيئو به ڪراجهامي ويو.

پابلو نروڊا جهڙي باغ بهار ماڻهوءَ سان ملي، ان ايندڙ وقت جي المي جو تصور به نٿي ٿي سگهيو هڪ ڏينهن مون کي چيائين: ”هن سينيٽوريم جي کاڌي ته اصل نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو آهي. هڪڙي ترڪيب سڄهي آهي، توکي اڃا تازو ”لينن انعام“ مليو آهي. اڄ آءٌ انهن کي چوان ٿو ته منهنجي پاران تولا هڪ شاندار دعوت ٿيڻ کپي، پوءِ لازمي آهي ته تون به منهنجي جوابي دعوت ڪندين. پوءِ اسين عزيز شريف* کي چونڊاسين ته هو پاڻ پنهي جي دعوت ڪري، پوءِ وري اسين ٻئي عزيز شريف جي دعوت ڪنداسين.“

* (عزيز شريف عراقي امن ڪميٽيءَ جو سربراهه ۽ هاڻي عراقي حڪومت جو رڪن آهي. اها 1980ع جي ڳالهه آهي. سنڌيڪار)

سوچي ۾ هڪ ٻي به دلچسپ جاءِ آهي: گلزار دوستي. هن باغ ۾ لڳل ميون سان عجيب و غريب تجربا ڪيل آهن. ڪنهن وڻ جي هڪڙي ٿاريءَ تي ليما لڳل آهن ته ٻي ٿاريءَ تي مالتا ته ٽينءَ تي وري موسمي. هڪڙي ٿاريءَ تي زردالو پيا جهولن ته ٻيءَ تي وري ناشپاتيون. انڪري هتي وڻ جي هر شاخ/ٿاريءَ تي ڪنهن نه ڪنهن ٻاهران آيل مهمان جونالولڪيل آهي، جنهن ان ٿاريءَ جي پيوند ڪاري ڪئي هئي ۽ انڪري ئي هن باغ تي اهو نالو پيو. هتي اسان کي ڪيترن ئي مشهور ماڻهن جا نالا نظر آيا، جهڙوڪ: چارلي چپلن، پڪاسو پال روبسن، وغيره. اهڙي ريت هن باغ ۾ هڪڙي شاخ کي منهنجي به ملڪيت قرار ڏنو ويو ۽ اهم ڳالهه اها ته خود باغبان به هڪ رنگين مزاج شاعر هو ۽ هن هڪ نظم في البديه هتي ئي موزون ڪري منهنجي حوالي ڪيو.

ڳالهه ڪٿان کان ڪٿي وڃي نڪتي. ڳالهه پئي ٿي ”بيڪال“ ڏنڊ جي. ان ڏنڊ کي گهمڻ کان ڪجهه پهرين ٿورڙي مفاصلي تي اسان ”ينگ پايونيئرز ڪئمپ“ يعني ٻارن جو هڪ تفريحي مرڪز ڏسڻ ويا هئاسين. اهڙن مرڪزن کي هونئن ته ڪئمپ چيو ويندو آهي ۽ ڪئمپ ٻڌڻ سان ئي مون کي تنبو / قنات جو ئي خيال ايندو آهي. پر هن ڪئمپ ۾ اهڙي ڪا به شيءِ نه هئي. هڪ وسيع ۽ ڪشادي باغ ۾ ڪجهه وڻندڙ جايون هيون، راندين جا ميدان هئا، وهنجڻ لاءِ تلاءُ هئا. پينگهون، جهولا ۽ جمناستڪ جون چوڪيون، ٽيٽر هال، هڪ کليل اسٽيج ۽ اهڙو ئي ٻيو ڪجهه گهڻو ڪري هر علائقي ۾ اتي جي صحت افزا جاين تي اهڙا ڪئمپ ٺاهيل آهن، جتي شهرن جا ٻار پنهنجون اونهاري جون موڪلون گذارڻ ايندا آهن. هتي انهن جي گهمڻ ڦرڻ، راند روند، پڙهائي لکائي، صحت ۽ تندرستيءَ لاءِ هر ضرورت جي شيءِ مهيا ڪري ڏني آهي. آبهوا جي تبديليءَ کان سواءِ انهن ڪئمپن ۾ اچي ٻار پنهنجي هيڏي وڏي ملڪ کان واقف به

ٿيندا آهن. بلڪ مختلف قوميتن جي ٻارن جي هڪ ٻئي سان ميل جول وسيلي قومي ٻڌي ۽ قومي ايڪي کي هتي ملندي آهي. ٻيو اهو به ته ٻارن جي انهن موڪلن سان خود مائٽن کي مهيني ٻن لاءِ ٻارن جي سار سنڀال کان موڪل ملندي آهي ۽ اهي پاڻ به ڪٿي گهمڻ ڦرڻ لاءِ سڪون سان وڃي سگهن ٿا. ڪنهن زماني ۾ اسان وٽ ۽ ٽي سگهي ٿو ٻين ملڪن ۾ به سوويت يونين جي باري ۾ اهڙيون ايتيون ڳالهيون ڦهلايون ويون هيون ته هتي ٻارن کي ننڍپڻ ۾ ئي مائٽن کان ڌار ڪري ڇڏين ٿا ۽ سڀني ٻارن کي سرڪاري هاسٽلن ۾ رکيو وڃي ٿو. جتي انهن کي مار موچڙي ذريعي ڪميونسٽ بڻايو وڃي ٿو. هاڻي ته شايد اها ڳالهه مذاق لڳي، پر تڏهن ڇڱا ڀلا ماڻهو به ان کي سچ سمجهندا هئا. مون کي شڪ ٿو پوي ته ڪنهن بقراط جي ڪن ۾ اها پايونيئر ڪئمپس جي ڳالهه پهتي هوندي. سوانهن حضراتن ويهي ٿيليءَ مان ٽنپ ٺاهيو هوندو جيڪڏهن اسان جا اهي اڪابر اونهاري جي مند ۾ ماسڪو تشریف فرما ٿين ها، جڏهن ٻارن جا قافلا انهن ڪئمپن لاءِ روانا ٿين ٿا، ته يقين اٿم اهو منظر ڏسي سندن دل به باغ بهار ٿئي ها. مون اهي منظر پنهنجين اکين سان ڏٺا: بسن جون قطارون لڳل آهن، جن تي ڳاڙهيون ڌڄون هوا ۾ لهرائن پيون. بسن ۾ اندر ويٺل ڳائيندڙ وڄائيندڙ ٻارن جي ڳچين ۾ ڳاڙها رومال آهن. ڏسڻ سان ائين ٿو لڳي جڙ شهر جي رستن تي گل لاله جي مخملين چادر وڇايل آهي. هتي حڪومتي اعليٰ عهديدارن ۽ وزيرن ڪبيرن لاءِ ٿرٿفڪ بند ڪا نه ٿيندي آهي، پر ٻارن جو قافلو نڪرندو آهي ته عام طرح ٻي سموري ٿرٿفڪ کي روڪيو ويندو آهي، انڪري هتي جي سماج ۾ ڪو جيڪڏهن وي آءِ پي طبقو آهي ته به اهو آهي هتي جو ٻارا سو اسان ان ڪئمپ ۾ ٻارن جون سرگرميون ڏٺيون. ٻار هتي ڪيڏن پيا، ترن پيا، ڊرامن ۾ بهرو وٺن پيا، مصوري ڪن پيا. ڪيترن ئي هٿ جي هنرن ۾

پنهنجا جوهر ڏيکارين پيا. ڪهڙي ڪهڙي طريقي سان انهن کي روزاني زندگيءَ ۾ آزاديءَ جي مزي ماڻڻ کان وٺي نظم ۽ ضبط جي ساڳئي وقت تربيت ملي رهي هئي، پر ٻار ته پوءِ به ٻار ئي آهن. اسين هڪڙي چهرائي تان گذري رهيا هئاسين ته هڪڙي ٻارڙي پري کان ڊوڙندي آئي ۽ اسان جي مترجم کي چنبڙي پئي ۽ پاڪتوڙي روئڻ لڳي. اها سندس ئي ڌيءَ هئي. پڇاڙيءَ ۾ ٻار سڀئي هڪ کليل اسٽيج جي سامهون ڪنا ٿيا. هڪڙي ٻار اسان کي ڳاڙهو رومال ۽ پنهنجي ڪئمپ جو بيچ پيش ڪيو هڪڙي ٻن ٻارن تقريرون ڪيون ۽ پڇاڙيءَ ۾ سڀني ٻارن گڏجي پنهنجو سريلو منو گيت ڳاتو:

هيءُ آسمان سلامت هجي
۽ اهو سج چمڪندو ئي رهي
اهي چنڊ ۽ تارا سدا سلامت رهن
منهنجو وطن پڻ سدائين سلامت هجي
آءُ سلامت رهان
منهنجي ماءُ پڻ سلامت رهي!

سج ٻڏي رهيو هو جڏهن اسان ٻيڙي تي چڙهي ڍنڍ جي سیر لاءِ روانا ٿياسين. هڪڙي پاسي گهاٽن ٻيلن سان ڍڪيل پهاڙي سلسلو هو ۽ سامهون نيٺ نهار تائين هڪ بحر زخاريان بيڪال ڍنڍ هئي. اسان کي ٻڌايائون ته هيءُ دنيا جي سڀ کان وڏي ۽ سڀ کان اونهي قدرتي ڍنڍ آهي، جنهن جي هڪڙي انفراديت اها به آهي ته هن جهڙو صاف شفاف پاڻي ٻيو ڪٿي به ناهي ۽ ٻي ڳالهه اها ته گهڻن ئي قدرتي ذخيرن کان علاوه، ڪجهه مڇيون ۽ پاڻيءَ جا جاندار اهڙا به آهن، جيڪي دنيا جي ٻي ڪنهن هنڌ وجود ئي نه ٿا رکن. هن ڍنڍ تي سج ٻڏڻ وارو نظارو ڏسڻ وٽان آهي جڏهن پري تائين ڦليل پاڻي عنابي رنگ ۽ رنگجي ٿو وڃي ۽ ساوا پهاڙ ڇڻ مينڊيءَ رتا ٿي ٿا وڃن. تڏهن

ٺي اسان کي هڪ جابلو لاهين تان آواز اچڻ شروع ٿيا. اسان ڏٺو
 ڪجهه نوجوان چوڪرا ۽ چوڪريون هٿ لوڙي اسان کي سڏي رهيا
 هئا. اسان لانچ کي ڪناري سان لڳايو ته اهي ڊوڙندا هيٺ لٿا. اهي
 مختلف علائقن کان آيل شاگرد ڀاڻيون ۽ شاگرد هئا. هڪ ٻئي سان
 تعارف ٿيو. هنن ٻارن ضد ڪيو ته اسين به ساڻن گڏ سندن پڪنڪ ۾
 شامل ٿيون. آءٌ ٻهائڻ چڙهڻ کان وٺي وڃان، پر اهي ٻار اسان کي
 هوريان هوريان ڪري مٿي وٺي ويا. مٿي هڪ اڌ جاءِ تي باهه پري رهي
 هئي ۽ مٿان ڪٽليون رکيل هيون. چوڪرين تڪڙ ڪري ڪجهه
 ٻيون به ڪاٺيون ڪري ورتيون ۽ ٻه ٽي وڌيڪ چُلها پاري ورتا. سندن
 نوجوان استاد به ساڻن ڪم ڪرڻ ۾ جنبي ويا ۽ چانهن تيار ٿي، کاڌا
 تيار ٿيا ۽ ڳالهين جي ڊيگ پڻ پڪي، خاص ڪري پاڪستان بابت
 ڄاڻڻ جي هنن کي گهڻي خواهش هئي. گانا ڳايا ويا. چوڪرين
 مهمانن لاءِ جهنگلي گلن جا هار پوئي تيار ڪيا ۽ محفل دير تائين
 گرم رهي. اڄڪلهه دنيا ۾ جنريشن گيپ جا گهڻا قصا پيا هلن. اسان
 جهڙن مشرقي تهذيب رکندڙ ملڪن ۾ ته ننڍن ۽ وڏن جي وچ ۾ ايڏا
 پردا هوندا آهن جو پاڻ ۾ کلي ڳالهائي نه ٿو سگهجي ۽ جيڪڏهن
 اجنبين سان ملاقات هجي ته پوءِ ته اهي مفاصلا اڃا به وڌيو ٿا وڃن.
 هتي عمر جو ادب ۽ لحاظ ته گهڻو آهي ۽ ظاهر آهي ته ذهني ۽ جذباتي
 فرق به ضرور هوندو. پر اهي سڀئي ڳالهيون بي تڪلفي سان ملڻ
 ڪرڻ جي آڏو نٿيون اچن ۽ ننڍا توڙي وڏا ٻنهي هڪ جيڏن جيان
 گپ شپ ڪن ٿا.

شام ٿي ته محفل برخواست ٿي ۽ اسين سڀ ٻن پيڙين ۾ ورهائجي
 واپس موٽياسين. چوڪرن ۽ چوڪرين گڏجي يوتوشنگو جو گيت
 ڳائڻ شروع ڪيو:

ڇا اسين روسي جنگين جا آهيون هيراڪ؟
 وڃي پڇو وڃي پڇو هڪ وار اويار!
 مغموم فضاين کان، خاموش هواين کان
 وڃي پڇو وڃي پڇو هڪ وار!
 منهنجي ديس ۾ وڻ ٿڻ جهولن، ديودار چنار
 جنهن جي ڪارڻ سر ڏنو هو هر سورهي سردار
 هاڻ انهن جا ٻار وڏي هڪوار
 ٿين پيا تيار:
 جو ڄاڻو ٿا سو ڄاڻو ڄاڻو وري هڪ وار
 ڇا اسين روسي جنگين جا آهيون هيراڪ؟

باب چوٿون

داغستان

اها رڳو ننڍپڻ جي ٿي ڳالهه ناهي، اڄ به بي خياليءَ ۾ ڪوہ قاف جو نالو ڪٿو ته مشڪل سان ئي يقين ايندو ته اهڙو ڪو علائقو واقعي هتي ڪٿي موجود به آهي، جتي جن ۽ پريون نه، پر اسان جهڙا ماڻهو ئي رهن ٿا. اڃا به اهو گمان ٿئي ٿو ته، اها ڪا جاگرافيائي طور جاتل جاءِ نه، پر محض خواب ۽ خيال جي ڪا سرزمين آهي، جا ٻڌي ضرور آهي، پر ڏٺي ڪنهن به ناهي! ننڍپڻ ۽ نوجواني ۾ اهڙا ئي ڪجهه ٻيا نالا به ٻڌا هئا. پر ڏيهي ۽ پراسرار! انهن ۾ هڪڙو نالو ”داغستان“ به شامل آهي ۽ چوڻ به هجي؟ نيٺ اهو به ته ڪوہ قاف وٽ ئي هڪڙي جاءِ

آهي، جيتوڻيڪ ان جي تصور سان جنن ۽ پرين جو ڪو به تعلق ڪونهي، پر سرفروش، بهادر، تيراندازن، برق رفتار گهوڙن ۽ ٻي مٿس مٿيرون جو ديس داغستان. سو جڏهن داغستان جي ادبي انجمن اسان کي هڪڙي تقريب لاءِ ياد ڪيو ته گهڻي گهمڻ جو شوق نه هئڻ جي باوجود به سفر لاءِ تيار ٿيندي خوشي محسوس ڪيم. سو هڪڙي ننڍڙي ”ڊڪوٽا“ جهاز ۾ داغستان جي گاديءَ جي هنڌ ”مهاڇ قلعي“ جي ڪچي هوائي ميدان تي لٽاسين ته داغستان جو (ملڪ الشعراء) جيڪو روسي تلفظ جي لحاظ کان غمزوف ۽ لغت جي لحاظ کان رسول حمزه آهي، سو وٺڻ آيو هو، پاڪر پائي ملياسين، ميزبانن سان اسان جو تعارف ٿيو:

”هيءَ جمهوريه داغستان جي صدر آهي بيگم البصير“، هلڪي ناسي رنگ جي ڪوٽ ۽ اسڪرٽ ۾ هڪ خاتون اڳتي وڌي ملي، ڏسڻ ۾ ٽيهن پنجن ٽيهن جي پيٽي ۾ هئي، اڇو رنگ، سنهڙا نقش، ڪارن وارن ۾ هلڪي ڳاڙهاڻ پئي جهلڪي، سونهري فريم جو چشمو پاتل، سندس لباس جيڪڏهن ٿورو مختلف هجي ها ته، مٿس هتي لاهوريا ڪراچيءَ جي پروفيسر يا ڊاڪٽر هجڻ جو شڪ ٿي پئي سگهيو. داغستان جي محفلن ۾ سندس شخصيت سدائين مختلف ۽ ٻين کان الڳ نظر آئي. هتي جا ماڻهو ڏاڍو ڪائن ٿا، ڏاڍو پيغڻ ٿا، گهڻو هنگامو ڪن ٿا، پر بيگم عبدالبصير هميشه سنجيده، متين ۽ گهٽ ڳالهائيندڙ ٿي نظر آئي، جي گهڻو ٿيو ته هڪڙي مرڪ چين تي پڪڙجي وئي ۽ بس.

ان کان پوءِ ٻين ماڻهن سان پڻ تعارف ٿيو، عبدالرحمان دانيال، عبدالله خان، حبيب الله، محمد يعقوب، عبدالوهاب ۽ ڪجهه ٻيا بزرگ. هي سياسي قائد آهي، هي يونيورسٽيءَ جو صدر آهي، هي پلاننگ جي قومي تنظيم جو سربراھ آهي، هي ڊاڪٽر آهي، هي وڏو

انجينيئر آهي، وغيره وغيره. مون کي اوچتو خيال آيو ته اڄ کان پنجاهه سٺ سال پهرين جڏهن اهي عمر جا ننڍا هوندا ته، انهن جي مائٽن سندن باري ۾ ڇا سوچيو هوندو؟ يقين اٿم ته ڪيترن پنهنجن پٽن کي فوج ۾ سپاهي ڀرتي ڪرڻ بابت سوچيو هوندو ته ڪنهن وري پني باري ۾ جنبائٽ بابت سوچيو هوندو. اڪثر ماڻهن ڪنهن مڪتب ۾ ملويا مدرسي ۾ استاد بڻائڻ بابت سوچيو هوندو. پروفيسري ڊاڪٽري يا انجينيئري ڪنهن جي خواب خيال ۾ به نه هوندي.

پوءِ اسين هڪ سوڙهي رستي تان شهر ڏانهن روانا ٿياسين. روڊ جي حالت خراب هئي. ڪيترائي پيرا ڊرائيور کي جهٽڪي سان گاڏي موڙڻي پئي. ”سائين موٽر جي ان جهمر ناچ لاءِ معافي!“ رسول حمزه کلندي چيو: ”ڳالهه اها آهي ته هن روڊ تي اڪثر سمنڊ جو پاڻي چڙهي ايندو آهي ۽ بيبگم بصير جي ڪوشش هوندي به جاءِ جاءِ تي کڏا پئجي ويندا آهن.“ روڊ کان ٿورو پريرو ڪئسپين سمنڊ جو پاڻي ڪنهن ڍنڍ جيان سانتيڪو هو. مهاڇ قلعي جي چوڌاري پهاتڻ تي شام جي نيراڻ چانئجي رهي هئي. ساڄي پاسي ڏور پري هڪ چوٽيءَ تي ڪاسني بادلن ۾ گهيрил قرمچي سورج هوريان هوريان ٻڏي رهيو هو. ڪنهن ان منظر جي تعريف ڪئي ته رسول حمزه چيو: ”هن منظر تي متان يلجو دوستو! اڃا اوهان ڏٺو ئي چاهي؟ اها جاءِ اصل داغستان ناهي، اصل داغستان ته انهن پهاتڻ جي پار آهي، جتي منهنجو ڳوٺ آهي. اصل داغستان جو نظارو ته اوهان کي اتي ڏيکارينداسين.“

رسول حمزه صرف داغستان جو ملڪ الشعراءِ ئي ناهي، پر هن جو ڪلام سوويت يونين جي هر علائقي ۾ هڪ جيترو مقبول آهي. ان کان علاوه هو سوويت پارليامينٽ جي مجلس صدارت جو رڪن يعني هڪ طرح يونين جو نائب صدر به آهي. هن جي شاعريءَ جو ترجمو هونئن ته انيڪ زبانن ۾ ٿي چڪو آهي، پر هو شاعري پنهنجي مادري

ٻولي ”آوار“ ۾ ٿي ڪري ٿو. داغستان جي آبادي ٽون ڏهن لکن جي ويجهو هوندي، پر هتي ڪُل ملائي ننڍيون وڏيون چٽيهه (36) ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون، جن ۾ آوار، لڙگن، درگن، آذربائيجاني، ڪولمبڪ وغيره شامل آهن. انهن ٻولين جو شجرو چئن مکيه خاندانن سان ملي ٿو: قفقازي، تاتاري، ترڪي، فارسي. انهن ٻولين جو صوتياتي سرشتو ۽ انهن جا مخرج عربي ٻوليءَ سان مشابھت رکن ٿا. ڪيترين ئي صدين کان وٺي ماضيءَ قريب تائين عربي هتي جي مشترڪ زبان هئي ۽ مقامي زبانن ۾ لکڻ پڙهڻ جي ڪا به سهولت نه هئي. اهوئي سبب آهي ته انهن مان ڪا به ٻولي ترقي ڪري پين سڀني ٻولين تي غالب پئجي نه سگهي. هتي هڪڙو ٿوڌو مشهور آهي ته: جڏهن ازلي مالڪ آڏو مختلف قومن کي مختلف زبانون ورهائي ڏنيون پئي ويون ته عربن کي عربي ملي ته عجمين کي فارسي ۽ ترڪي، انگريزن کي انگريزي ملي ۽ جڏهن سڀني قومن جو وارو پورو ٿيو ته ڪجهه زبانون بچي پيون، سو حڪم ٿيو ته انهن سڀني کي هڪ پاسي ڦٽي ڪري ڇڏيو ۽ اهي سڀ ٻوليون اچي ڪريون داغستان ۾! تاريخي لحاظ کان چوٿين صدي عيسويءَ کان وٺي اٺويهين صديءَ تائين، داغستان جي سرزمين تي هر پاسي کان يلغار ٿي - هوڻ، لوڪ، ارمني، گرجستاني، آذربائيجاني، ايراني، عرب، منگول، ترڪ، روسي يوڪريني وغيره، ڪو فاتح بڻجي آيو ته ڪو وري پناهه گير بڻجي آيو. هتي جي پهاڙن ۽ ماڻھن ۾ انيڪ جنگيون وڙهيون ويون جن ۾ هوڻ ۽ ايراني، عرب ۽ تاتار روسي ۽ ترڪ، صدين تائين هڪ ٻئي سان جنگين ۾ جنڀيل رهيا. پنجين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ داغستان ۽ اتر آذربائيجان جي گڏيل حڪومت هئي، جيڪا سموري قفقاز جي واپاري منڊي به هئي ۽ ايشيا ۽ ڏکڻ اوڀر يورپ جي سمورين تجارتي شاهراهن جو اهم مرڪز هئي. پنجين صدي عيسويءَ ۾ هن

سلطنت جو اتر يون پاڻو ايراني فتح ڪري ورتو ۽ داغستان جو سڀ کان مشهور ۽ قديم شهر ”در بند“ جو بنياد وڌو پر هن پوري علائقي کي غلام نه بڻائي سگهيا ۽ ساساني جي زوال کان پوءِ هتي جا قبيلو وري خودمختار ٿي ويا. تاريخ جي اڳين دور ۾ ساڍن ٽن سَوَن سالن تائين هتي عربن جي حڪومت رهي جنهن جا نشان داغستان جي مذهب يعني اسلام هنن جي لب و لهجي ۽ انهن جي آداب ۽ اخلاق مان اڃا تائين به ظاهر آهي. عباسي خلافت جي خاتمي سان اها سموري بازي ابتي ٿي وئي ۽ چوڏهين صديءَ ۾ امير تيمور داغستان تي لشڪرڪشي ڪئي. اهو هتي جي حسين ماڻهن ۽ پهاڙن جو سڀ کان وڌيڪ خونريزي سان ڀريل باب آهي. چون ٿا ته امير تيمور هتي جي جوڌن جي سڀين جو مينار ٺاهيو سڀي لٽل لاشن جا انبار لڳايا. داغستان جا گهڻيئي قديم عوامي گيت، جنگ ناما پنهنجي قوم لاءِ سر گهوريندڙن جا قصا ۽ ڪهاڻيون ان دور جون ئي آهن. سورهين صديءَ ۾ روسين قفقاز طرف اڳتي وڌڻ شروع ڪيو ۽ ان صديءَ جي وچ ڌاري قازان ۽ استراخان تي قبضو ڪري تاتاري طاقت جي چيلهه ڇڄي ڪري ڇڏي. پر هن سرزمين تي اڃا روسين جا پير مضبوط به نه ٿيا هئا ته ايشيا ڪوچڪ جي ترڪ فوجن جو چنڊ وارو جهنڊو اوڀر ۽ اولهه ۾ ڦڙڪڻ لڳو. 1578ع ۾ اهي فوجون گرجستان ۽ آذربائيجان کي فتح ڪري داغستان ۾ داخل ٿيون. داغستان جا قبيلائي سردار ٻن حصن ۾ ورهائجي ويا. ڪن ترڪن جي اطاعت قبول ڪئي ته ڪي روسين سان نڀائيندا رهيا. ورهين تائين جنگ و جدل ۽ قتل عام جاري رهيو ۽ نيٺ 1722ع ۾ امير امام قلي خان پنهنجي گاديءَ جي هنڌ ”در بند“ جون چاٻيون زار روس پيٽراعظم جي حوالي ڪيون. ترڪين ۽ روسين جا معرڪا اڃا ختم ڪونه ٿيا هئا ته ايران ۾ نادر شاهه هڪ وڏي فوج کڻي ڪئي ۽ اتر ۽ ڏکڻ کان حملو ڪيو ۽ داغستان جو وڏو

علائقو فتح ڪري ورتو. ان کان پوءِ ايندڙ اڌ صديءَ تائين هي ننڍڙو ملڪ ٽن وڏين قوتن يعني ترڪي، روس ۽ ايران جي وچ ۾ جنگ جو ميدان بڻيو رهيو. اڻويهين صديءَ جي شروعات ۾ ٻارهن سال مسلسل خونريزي کان پوءِ ايران ۽ روس جي وچ ۾ هڪ ”معاهدو گلستان“ ٿيو جنهن جي نتيجي ۾ داغستان، گرجستان ۽ اتر آذربائيجان مستقل طور زار روس جو حصو بڻيا، جيتوڻيڪ انهن علائقن ۾ اندروني خودمختاريءَ جي ڪا نه ڪا صورت قائم رهي.

داغستان جي ڪُل پکيڙ ايڪٽيه هزار چورس ميل آهي. جنهن زماني جو آءٌ ذڪر ڀريو ڪريان، ان وقت هتي جي آبادي ڏهه لک ٻاڻ هزار هئي. اتر اوڀر ۾ قفقاز وٽ هن جون سرحدون هڪڙي پاسي گرجستان ته ٻئي پاسي آذربائيجان سان ٿي مليون. قدرت پنهنجا سمورا خزانن هن ڌرتيءَ کي دل کولي اڀريا آهن. هتي جي پهاڙن ۾ لوهه، گندرف ۽ چيسر جا ذخيرا آهن. ميدانن ۾ تيل جا ڦوهارا ٿا نڪرن ۽ زمين جي هيٺ گئس جا دفينه آهن. هتي جي ڌرتي سون اُپائي ٿي. هتي چانور، ڪڻڪ، مڪئي، ميوا، ڀاڄيون غرض ته قسمن قسمن فصل اُپائجن ٿا. هتي گرم پاڻيءَ جا صحت بخش چشمه آهن. اخروٽ، سفيدي ۽ شاهه بلوط جا بن آهن ته زردالو، صوف، انگور ۽ شهبوت جا باغ به آهن. زرگري، ظروف سازي، قالين بافي ۽ شيشه گري جهڙا قديم هٿ جا هنر آهن ته فولاد، مشيني آلن، ڪيميائي مرڪب ۽ مفرد ٺاهڻ جا جديد ڪارخانا آهن. انقلاب کان پهرين انهن مان ڪيترا ئي خزانن مهربند هئا، پر هاڻ جمهوريه داغستان جي ڳڻپ سوويت يونين جي اهم صنعتي علائقن ۾ ٿئي ٿو.

هتي تمهيد ڪجهه طويل ٿي وئي آهي جو شروعات ۾ مون ذڪر ڪيو هو ته هن علائقي جي باري ۾ اسان جي معلومات ايتري ٿوري ۽ گهٽ آهي جو انهن ڪجهه بنيادي ڳالهين جو ذڪر ڪرڻ ضروري

هو. رسول حمزه جي ڳالهه پئي ٿي جنهن کي انهيءَ زماني ۾ ادبي خدمتن جي اعتراف طور ”لينن انعام“ مليو هو. اهو اعزاز سوويت يونين ۾ صرف ڳڻپ جي ڪجهه ماڻهن کي ئي حاصل ٿيو آهي جن ۾ به تي ادیب آهن، هڪ آرڪٽيڪٽ آهي ۽ هڪ مجسم ساز آهي. جنهن زماني جو آءٌ ذڪر ڪريان پيو ان وقت رسول حمزه جي عمر رڳو بائيتاليهه سال هئي، پر هن جي مٿي جا وار تڏهن به مون کان وڌيڪ اڇا هئا. تلهو بندرو صفا ننڍڙيون اکيون، گهڻو ڊگهو نڪ، ڳاڙهو ڳتول، گهڻ ڳالهائون ڪلڻو ملڻو ڳالهه ڳالهه تي وڌا ته هڪ ڏيندڙ پهرين کان خبر نه هجي ها ته اهو اندازو ئي نه ٿئي ها ته هي انتهائي غير سنجيده شخص انتهائي سنجيده شاعر به ٿي سگهي ٿو. وڌيڪ اچرج اهو ته هو ان عظيم الشان سلطنت يعني سوويت يونين جو نائب صدر به هو.

مهاڄ قلعي ۾ اسان جي پهچڻ جي ٻئي ڏينهن، جمهوريه داغستان جي حڪومتي ايوان ۾ هڪ وڏو جيسلو ٿيو جنهن ۾ رسول حمزه کي ”لينن انعام“ جو سونو ٻلو ڏنو ويو. عبدالرحمان دانيال صدارت ڪئي. لينن پاران ماسڪو آرٽ جي ڊائريڪٽر رسول کي سند ۽ ٻلو پيش ڪرڻ کان پوءِ روسي، آذربائيجاني، گرجستاني، ترڪماني ۽ قرغز جي اديبن خراج عقيدت پيش ڪيو. ان کان پوءِ هڪ شاگرد، هڪ سپاهي، هڪ هاريائي ۽ مزدور نمائندي تقريرون ڪيون ۽ پنهنجي پنهنجي تنظيم پاران رسول کي تحفا پيش ڪيائون. سپاهي هڪ جڙيل خنجر، هاريائي چانديءَ جو ڏاٽو ۽ مزدورن جي نمائندي هڪ ڪاٺ جو مجسمو پيش ڪيو. (مون اهڙي قسم جي مڃتا جي هڪ اڌ تقريب ۾ شرڪت ڪئي آهي، مثال طور انهيءَ ئي زماني ۾ شهره آفاق اديب شولوخوف جي سنهين (60) سالگرهه ملهائي وئي، ان ۾ به شاگردن، مزدورن، هارين ۽ سپاهين جي نمائندن شرڪت ڪئي هئي.

ھال جي گئلري ۾ داغستاني سازندن جو هڪ ٽولو وينل هو جيڪو
 تقريرن جي وقفي دوران موسيقيءَ جا سُڙ وکيريندو رهيو. فنڪشن
 پڄاڻيءَ تي پهتو ته پاسي وارن ڪمرن ۾ مهمانن کي شربت پاڻي
 پياريو ويو. ان کان پوءِ وري به ھال ۾ شعر ۽ موسيقيءَ جي محفل منعقد
 ٿي. رسول جا گيت ۽ نظم ڳايا ويا ۽ ٻڌايا به ويا ۽ انهن تي ٿيبلو پڙ
 ٿيا. هتان وائدا ٿياسين ته اسان پنهنجي ڊاڪ بنگلي نما مهمان خاني
 ۾ ڪجهه دير دم پٽيو ۽ پوءِ مهاڇ قلعي کان ڪجهه ڀرپرو پهتاڙ جي
 چوٽيءَ تي ٺهيل هڪ وڏي ڀُرفضا باغ ۾ پهتاسين، جتي سرسبز
 چيرائي تي دعوت جو انتظام ٿيل هو. هتي وري به تقريرون ٿيون، جام
 صحت تجويز ٿيا؛ عالمي امن ۽ صلح و آشتيءَ لاءِ، ادب ۽ شاعري لاءِ،
 روسي، گرجستاني، داغستاني، ترڪماني ۽ پاڪستاني عوام ۽ اديبن
 جي نانءُ تي، آخر ۾ بيگم عبدالصير چيو ته: ”آءٌ سڀني مائرن لاءِ
 جام صحت تجويز ڪريان ٿي، اهي مائرون جيڪي شاعرن،
 فنڪارن، بهادرن ۽ سورهيه شهيدن کي جنم ڏين ٿيون، اهي مائرون
 جيڪي پنهنجي صالح پٽن جي ڪاميابين تي مرڪن پيون ۽ اهي
 مائرون جن جون دليون پنهنجي شهيد پٽن جي ڏک ۾ کائڻ آهن.“

مهاڇ قلعو جمهوريه داغستان جو صدر مقام آهي ۽ ان خطي جو
 علمي، تهذيبي ۽ صنعتي مرڪز آهي. هتي ڪارخانا آهن، سرڪاري
 آفيسون آهن. يونيورسٽي آهي، سائنس اڪادمي آهي. تاريخ،
 سماجيات ۽ آثار قديمه جا تحقيقي مرڪز آهن. اهو سڀ ڪجهه آهي،
 پر ان نئين شهر ۾ داغستان جو پنهنجو رنگ گهڻو نمايان ناهي.
 سوويت يونين جي انهن نون شهرن کي ڏسي پنهنجي ٺهري علائقن جا
 نوان شهر ياد اچي ويا. مثال طور: سرگوڏا، ساھيوال، خانيوال وغيره،
 جيڪي سڀئي هڪ ٻئي جو نقل ٿا لڳن. سڌا، پُور وچوت تي ٺهيل
 رستا، هڪ جيتري مفاصلي تي ٺهيل چوٽڪ، هڪڙي ئي نموني جا

ٺهيل گهر، شهر جي وچ ۾ جلبي گاهه ۽ کليل ميدان، ڪنهن مناسب جاءِ تي باغ، البت ڪئسپين سمنڊ جي ڪري چئني پاسي پهاڙن جي ڪري مهاڇ قلعي جو منظر وڌيڪ سهڻو هو.

رسول حمزه صحيح چوندو هو ته، هي اصل داغستان ناهي، اصل داغستان ڏسڻ چاهيو ٿا ته پهاڙن جي هن پار هلو ۽ منهنجو ڳوٺ ڏسو. سوا سين پئي ڏينهن سندس ڳوٺ گهمڻ وياسين.

اسان کي ٻن ٽولين ۾ ورهايو ويو، گل ويهن جڻن کي ٻن ننڍن خاڪي رنگ جي پراڻن جهازن ۾ ويهاريو ويو، ٿوري ئي دير کان پوءِ سمنڊ ۽ مهاڇ قلعي جو ميدان اکين کان اوجھل ٿي ويو. هاڻي اسان جي آڏو اصل داغستان آهي: ساڻن ۽ گلابي پهاڙن جو هڪ اڻ ڪٽندڙ سلسلو هو. ڪٿي ساوڪ، ڪٿي پوئو هتي هيبتناڪ گهاٽيون آهن ته حسين ۽ خوبصورت واديون به آهن، پراڻي حصار جا ڪنڊر آهن، ته نين سرڪاري عمارتن جون ڳاڙهيون چيتون آهن. بار بار اهوئي خيال اچي ٿو ته پراڻن وقتن ۾ جن ماڻهن انهن پهاڙن جا سينا چيري هتي نيون وسنديون وسايون، باغ لڳايا، فصل اڀايا اهي سڀئي يقيناً فرهاد جا همسر ٿي هوندا. هڪ ڪلاڪ جي پرواز کان پوءِ اسين هڪڙي پهاڙي چوٽيءَ تي هڪڙي ننڍڙي مرغزار وٽ لٿاسين، جيڪو هن علائقي خنز جو گاديءَ جو هنڌ آهي، جتان اهي ٻه ڪٽوليءَ جهڙا جهاز روز مهاڇ قلعي لاءِ ويندا آهن. هن مرغزار ۾ رسول حمزه ۽ ساڻس ايندڙ مهمانن کي پليڪار ڪرڻ لاءِ ٻار پوڙها، عورتون ۽ مرد وڏي تعداد ۾ آيا هئا. سڀ کان پهرين ان علائقي جو سڀني کان وڏو ۽ عمر رسيدہ بزرگ - جنهن بزرگ جي عمر سؤ سالن کان گهٽ نه هئي - اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي نامور فرزند کي پليڪار ڪيائين. مون کي اهو ڏسي خوشي به ٿي هئي ته حيرت پڻ، ته اشتراڪي روس جي هر علائقي، خاص ڪري مسلم علائقن ۾ بزرگن لاءِ ادب آداب ۽ سندن عزت ڪرڻ جون

مشرقي روايتون اڃا قائم آهن. جيتوڻيڪ اهو ادب ۽ لحاظ وڌن ۽ ننڍن جي وچ ۾ دوستائي رويي تي اثر انداز ڪڏهن به نه ٿيندو آهي. مغربي ملڪن ۾ ته خير هن روايت جو ڪو نالو نشان ئي ناهي ۽ هونئن به هتي پوڙهو ٿيڻ هڪ غير فيشن ايبل شيءِ آهي ۽ هتي جا پوڙها سڱ ڪپائي وڇڙو ٿيڻ لاءِ پريشان هوندا آهن. ذڪر ان ڳالهه جو آهي ته اهي مغربي روايت اسان جي مشرقي معاشرن کي به متاثر ڪري رهيا آهن. ٿي سگهي ٿو ان جو سبب اهي محروميون هجن ته اسان کي پنهنجي زندگيءَ جي پن چڙ واري مند ۾ به اهي سُڪ ۽ سهولتون حاصل ناهن جيڪي اسان جي زندگي جي بهار ۾ اسان جي بزرگن کي حاصل هيون. سوخير - انهيءَ پوڙهي پهرين رسول حمزه جي نرڙ کي چميو ۽ پوءِ سمورا ماڻهو رسول ڏانهن ڪاهي پيا. ماڻهن جي انبوهه جي گهيري ۾ اسين به هٿاسين. سڀيئي سڀني کي ڪيڪاري رهيا هئا. ٻارن کي رنگين ٽوپيون پاتل هيون. عورتن کي گلن ڦلن واريون ڪاريون شالون ۽ موياف اوڍيل هئا، مردن کي وڏي پڪيٽ وارا ڪارا ۽ پورا اُن جا ڪلاه هئا. هتي جي فيشن ايبل جوانن کي ڇڏي باقي سڀ هڪ جهڙا ئي ڪپڙا پائيندا آهن. پوءِ ڪٿي انهن جو منصب ۽ رتبو ڇا به هجي، يعني گوڏن تائين ڊگها بوت، ڪاري يا نيري برجس جهڙي پتلون، بند گلي وارو چمڙي جو ڪوٽ يا صدر ۽ وڏيون وڏيون اُن جون ٽوپيون. عورتن عام طرح ٽٽيءَ تائين ڊگهو ڍلو ڪرتو پائين، جيڪو ڪشميري عورتن جي ”لباس قرن“ سان ملندڙ آهي. پيرن ۾ ڪارا جوتا ۽ مٿي تي شال يا وري چوڪنڊو رومال. وڏي عمر جي عورتن کي عام طرح ڪاري رنگ جو هڪ رٿو ضرور هوندو آهي. جڏهن ته جوان عورتون رنگين گلن ڦلن وارا لباس پائين. سندن منهن کليل هوندو ۽ مٿو ڍڪيل، اگهاڙي مٿي گهمڙ عورتن توڙي مردن پنهني لاءِ معيوب سمجهيو ويندو آهي. داغستاني گهرن ۾ زائفاڻي ۽ مرداڻي تفريق ناهي.

پر عام طرح عورتون مردائين محفلن ۾ گهٽ شريڪ ٿينديون آهن، بلڪ گهر ۾ جي مرد مهمان هجي ته کاڌي جي ميز تي به گڏ ڪونه ويهنديون آهن، پر قومي پلائي ۽ سماجي سرگرمين ۾ عورتون ۽ مرد ٻئي شريڪ هوندا آهن. انهيءَ ڪري هن جمهوريه جي قومي ۽ رياستي ادارن ۾ گهڻن ئي اعليٰ عهدن تي عورتون آهن. رسول حمزه جي ڳوٺ جي سربراهه هڪ عورت ئي آهي.

ٿوري دير جي افراتفري کان پوءِ استقبال لاءِ آيل سيئي ماڻهو ٽانڪا ٿيا ته سيئي معزز ماڻهو وڃ ۾ اچي ويٺا ۽ رسمي تقريرن جو سلسلو شروع ٿيو. علائقي جي پارٽي ليڊر تقرير ڪئي. رسول جي ڳوٺ جي نمبردار خاتون تقرير ڪئي، ڳوٺ جي هڪ ننڍڙي شاگردياڻي ۽ هڪ بزرگ هاريءَ پڻ تقرير ڪئي. مهمانن پاران ڄاتل روسي شاعر توورڊوسڪي (جيڪو هاڻي گذاري ويو آهي) تقرير ڪئي ۽ پوءِ موٽرن ۽ جيپن ۾ اهو جلوس رسول حمزه جي ڳوٺ ڏانهن روانو ٿيو. داغستان جي انهن پهاڙي ڳوٺن جو نمونو ڪجهه ڪجهه اسان جي ضلعي هزاره جي ڳوٺن سان ملندڙ جلندڙ آهي. پٿرن جا يا وري ڪاٺ جا ٺهيل گهر، ور وڪڙ واديون، پٿريليون ڳليون، ڳوٺ جي وچ مان وهندڙ هڪ واه ۽ گهرن جي پاسن ۾ زردالو ۽ شفتالو جا ننڍا باغ، هر گهر هڪ ننڍڙي بند قلعي وانگر آهي. گهر جي چئني پاسي اوچن پٿرن جي ديوار جنهن ۾ نه ڪا دري نه ئي دريچو بس هڪ مکيه دروازو جيڪو به گهر جي پوئين پاسي، ڇو ته اهو در ڪنهن گلي يا بازار ۾ ڪلڻ بجاءِ پاسي ۾ يا پوئين پاسي ڪلندو آهي. گهر ۾ گهڙياسين ته پهرين هڪ ڏيڍي اتان نڪري اڱڻ يا باغ جو حصو اڳيان هڪڙي قطار ۾ ٺهيل ڪمرا، رسول جي گهر جي سامهون هن جي پيءُ جو هڪ سادو مجسمو يادگار طور لڳل آهي. (اهو به هتي جو هڪ انقلابي شاعر هو) مکيه در جي ڪاٺ جي محراب تي عربي اکرن ۾ خوبصورتيءَ

سان ”بيت حمزا سادا“ ۽ نجار جونالو اُڪريل آهي. جڏهن اسين دروازي تي پهتاسين ته ڪجهه ڪارن ڪپڙن ۾ بزرگ عورتون هٿن ۾ گل ڪنيو بينيون هيون، تن خالص عربي لهجي ۾ اسان کي ”اهلا و سهلا“ چيو ۽ سڀني سان هٿ ملايائون ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۾ دعائون ڏنائون. هٿ ملائڻ جو ذڪر آيو آهي ته ٻڌائيندو هلان ته هتي جڏهن مرد هٿ ملائين ٿا ته رڳو ٻه آڱريون ڪونه ٿا ملائين، اهي پهلوئن وانگر پنجه ڪشي ڪن ٿا، سو پنهنجي هٿن ۽ ٻانهن جو خير گهرو ۽ ٿورا هوشيار رهو. ڏيڍيءَ وٽان گذري اسان هڪ وڏي ڪشادي دالان ۾ اچي وياسين. ڪاٺ جي ڊگهن اڻ ڪٽيل داسن جي ٿيڪ تي ٺهيل چٽ هئي. فرش تي فراسيون ۽ غاليجا وڇايل هئا. ديوار سان ڪاٺ جون ٺهيل بئنجون رکيل هيون ۽ انهن بئنجن آڏو ڊگهيون ٽيبلون رکيل هيون. چيمر: ”هتي رڳو اهي بئنجون ۽ ٽيبلون نه هجن ته ساڳيا جهڙا اسان جي ڳوٺن جا گهر.“ ان تي هڪ صاحب تهڪ ڏئي چيو: ”اها ته اوطاق آهي، نه ته اسين وري ڪهڙو پنهنجن گهرن ۾ ميزن ڪر سين تي ويهون، ڪچهري ته پٽ تي ئي ٿيندي آهي.“

ايتري ۾ کاڌو لڳو. اوباريل گوشت جا وڏا وڏا ٽڪر، ٿورمليل ڏهي، مڪئي ۽ پٺير جا اڦڙا، آچار بصر ۽ ٿوڏني جي چٽي ۽ ڪيتريون ئي ڪچيون پاجيون، هتي جو کاڌو بنهه سادو آهي، پر لذيز ۽ صحت بخش آهي. مانيءَ سان گڏوگڏ وري به تقريرون ٿيون. صحت جا جام تجويز ڪرڻ جو سلسلو هليو. رسول حمزه لاءِ جام صحت، ميزانن لاءِ، مهمانن لاءِ - مهمانن ۾ هڪڙو پرديسي ۽ اجنبِي مهمان آءُ ئي هيس، باقي سڀ مختلف جمهوريتن جا چاتل سڃاتل اديب هئا، جن کي هر ڪو چڱي ريت سڃاڻي پيو. سو جڏهن پاڪستان جو جام صحت تجويز ٿيو ته ميڙاڪي ۾ سنسي پڪڙجي وئي ۽ پوءِ ڪوڙ تاريون وڳيون ۽ ايڏو ڳوڙ ٿيو جو بس رڳو هڪڙي نعره ٽڪير جي ڪمي رهجي

وئي. مون سان گڏ گرجستاني شاعر ويٺو هو هن داغستان ۽ پاڪستان جو قافيو ملائي في البديهة هڪڙو قطع چيو ۽ اڏائي ڪلاڪ ڪچهري هلي. ماڻهن کائي پي ڏيئي ته هڪڙي گنڊ مان مقامي مليشيا (پوليس) جي سردار مقصود حمزه زور سان چيو: ”صاحبو! ناشتي جي ميز تي اڃا ڪيتري دير ويهندؤ منجهند جي مانيءَ جو وقت ٿي ويو آهي، سو هاڻي منهنجي گهر هلو مانجهاندي لاءِ!“ ”لا حول ولا قوة“ مون پاسي ۾ ويٺل کي چيو: ”ته هي رڳو نيرن هئي؟“ هن چيو: ”سائين! اوهان اڃا کاڌو ئي ڇا آهي؟“ سو اسين مقصود صاحب جي گهر پهتاسين. مقصود صاحب جو گهر ڪجهه وڌيڪ سٺو هو اتي وري کاڌي ۾ داغستان جي مخصوص کاڌن کان سواءِ ڪجهه روسي ۽ گرجستاني پڪوان به هئا. سواتي وري تقريرون ٿيون، وري جام صحت تجويز ٿيا. زور زبردستي ڪجهه نڙيءَ مان لاثوسين. مون کي اچي ننڊ ڪنيو هو پانير ته ڪو بسترو ملي، ته ايتري ۾ ڪٿان آواز آيو: ”دوستو! هن چوڏيواريءَ ۾ ڪيتري دير بند ٿي ويهندؤ ٻاهر اچو، ڏسو ته ڪيڏي نه حسين اُس آهي. هلو ته جبل تي هلي سبزه زار ۾ ويهون. اتي چوڌاري گل تڙيل آهن. خوشبوئن سان هڪ ڪاريل هير گهڙي پئي ۽ شفاف واه جو روپهرو پاڻي وهي پيو جتي ڪڏهن خان جي دختر جي وهنجڻ جو ڀرندو هو. هلو باقي کاڌي پيتي جو پروگرام اُتي ٿيندو.“ سو اسين اتي پهتاسين ۽ وڃي ديرو دمايوسين ۽ جيڪڏهن خان جي دختر وهنجڻ لاءِ ان جاءِ جو انتخاب ڪيو هو ته سندس ذوق کي داد ڏيڻ ڪپي. اها جاءِ نيرن ۽ پيلن گلن سان جهنگهيل هئي. هڪ وسيع ڪشادو سبزه زار هو. اتر ۽ ڏکڻ پاسي آڪاس کي ڇهندڙ پهاڙ هئا، اوڀر پاسي جتان کان اسين آيا هئاسين، اتي خنز ۽ ٻيون آباديون هيون ۽ اولهه پاسي هزارين فوت اونهي ڪڍ

هتي. هتي مختلف ڏسائن کان سنهڙيون ڪيروليون نديون وهن ٿيون،
 انهن مان آبشار ڪرڻ ٿا ۽ پوءِ هيٺ درياھ جي شڪل ۾ وهن ٿا.
 هنڌين ماڳين ساوڪ پنهنجا قالين کڻي وڃايا آهن. هڪڙي
 پاسي تنبولڳل آهن، هڪڙي ۾ گوشت پيو ڪٽجي ته ٻئي ۾ ڊيگون
 چڙهيل آهن. آءٌ صبح کان رڳو کائي کائي ساڻو ٿي چڪو آهيان.
 سڀئي اچي غاليچن تي لپتي پيا. هڪڙو داغستاني منهنجي پاسي ۾
 اچي ويٺو ۽ پڇيائين:

”مسلمان؟ الحمد لله؟“

مون چيو: ”الحمد لله“

”بسم الله الرحمن الرحيم“ مون به ورائيو.

هن پنهنجي چاٽيءَ تي هٿ هڻي تعاف ڪرايو، ”محمد علي!“

مون چيو: ”گهڻي خوشي ٿي.“

هاڻ هن منهنجي ترجمان خاتون کي چيو: ”تون پري ٿيءُ، اسين
 هاڻ پاڻ ڳالهائينداسين.“ پوءِ عربي فارسي گاڏڙ ٻوليءَ ۾ ۽ ڪجهه
 اشارن ۾ هڪ ٻئي سان محبت جو اظهار ٿيو ۽ پوءِ چيائين ته سڀاڻي
 سندس ڌيءَ جي سالگرهه آهي ۽ سندس ڌيءَ لاءِ پنهنجن هٿ اڪرن
 سان ڪجهه لکان، ڌيڻس، جنهن جو نالو سعادت آهي، ان نالي سان
 منهنجي به ڪا پراڻي ياد وابسته هئي، سو مون غالب جو شعر لکي ڏنو:

تم سلامت رهو هزار برس

هر برس ڪي دن هون پڇاس هزار

ترجمو ٻڌايم ته آس پاس ٻڌڻ وارا سڀ ڦڙڪي اٿيا. غالب جو
 احوال ٿيو ۽ وڌيڪ ڪلام جي فرمائش پڻ ٿي. مون ڪجهه شعر ٻڌايا
 ته گرجستاني شاعر ڪلاڊ ڪلوز غالب جا ڪيترائي شعر في البداهه
 پنهنجي ٻوليءَ ۾ منظور ڪري ڇڏيا.

پوءِ چوڪرين ڪيترائي نوان ۽ پراڻا داغستاني گيت ڳاتا، پوموخ

۽ اڏائي جو داستان - جنهن کي هتان جو ”مرزا صاحبان“ سمجهي وٺو - هزير ۽ باطر هجور جا جنگ ناما، ندين ۽ پهڙن جا گيت، لينن ۽ انقلاب جا گيت، مليشيا جو جانثو جوان سردار مقصود حمزه مون وٽ اچي ويٺو ۽ چيائين: ڏسو اسين پهڙن ۾ اڏامندڙ عقابن وانگر سُبڪ پرواز آهيون ۽ جفاڪش ۽ محنتي آهيون، اسين دوستن جا دوست آهيون ۽ دوستن سان ڪڏهن دغا نه ڪندا آهيون. ڪڏهن ڪوڙو قول نه ڪندا آهيون. اسان سان دوستي ڪريو جڏهن ڪنهن مصيبت ۾ هجو اسان کي سڏيو اسين دوستن جي آواز کي هزارين ميلن جي فاصلن تان به سڃاڻي وٺندا آهيون.“

هاڻي پاڇا گهرا ٿي ويا هئا ۽ پروگرام پٽاندڙ اسان کي پنجين وڳي جهازن تي واپس پهچڻو هو مون رسول حمزه کي چيو: ”سوا پنج ٿي ويا آهن ۽ اوهين اڃا تائين هتي ويٺل آهيو اسان کان جهاز گسي ويندو، هن چيو: ”ڇڏياري! هيءُ ڪو ماسڪو آهي جو جهاز ڇڏائجي ويندو هتي ته اهي سڀئي اسانجا جهاز آهن، جيڏي مهل دل ٿيندي هلنداسين.“

خير، ڇهين ڌاري ڪن اسين ميدان تي پهتاسين ته پري پري تائين جهازن جو ڪو نالو نشان ٿي ڪونه هو رسول هڪ ٻه چڪر ڪنٽرول روم جو به هڻي آيو ۽ چيائين: ”يار وڏي غلطي ٿي وئي، اسان صبح جو پاڻڻن کي دعوت ۾ ڪونه سڏايو ته اهي ڪاوڙجي ويا آهن ۽ چورايو اٿن ته جهاز نه ٿا آڻيون“، ڪنهن منهنجي ڪن ۾ سُڙپاٽ ڪيو: ”اهو سڀ ڪوڙ آهي، جهاز ڪڏهوڪا اچي واپس وڃي چڪا آهن، اهي سڀ توکي هتي رات روڪڻ جا بهانا آهن“، سو اسين سڀ گاڏين ۾ ويهي واپس ڳوٺ ڏانهن ورياسين. ڪنهن هڪڙي گهر ۾ ويهن ماڻهن جي رهڻ جي جاءِ ڪونه هئي. تنهنڪري هڪ هڪ ٻه ٻه ٿي ڄڻا ٿي مختلف گهرن ۾ رهياسين. منهنجو ميزبان رسول جي ڳوٺ سارا ۽

ان جي آسي پاسي ڪولخوذ يعني گڏيل فارم جو سربراھ محمد خطيب هو. ڏاڍو مھذب، فضيلت وارو گھڻ ڄاڻ شخص هو ڇھ فوٽ کان بہ مٿي قد هوس، ڪسرتي جسم، ڳاڙهو ڳتول، داغستانين جھڙو ڊگھو عقابي نڪ ۽ تيز عقابي اکيون.

ھن جو گھر نئين نموني جو ٺھيل هو. ٻاھر آڳنڌ جي ھڪ ڪنڊ ۾ ڏاڙھون، ناشپاتي ۽ صوف جا وڻ آھن ۽ ڪجھ ڀاڄين جون ٻاريون آھن. ھتان گذري چار پنج ڏاڪڻيون چڙھي مٿي گھر آھي، جنھن ۾ ھڪڙي سري کان ٻي سري تائين چاري لڳل بالڪوني آھي، جنھن ۾ ھڪڙي پاسي ڪجھ آرام ڪرسيون رکيل آھن ۽ وچ ۾ ھٿ ڌوئڻ لاءِ ننڍڙو حمام ۽ گينڊي رکيل آھي. ٻئي پاسي کاڌي جي ميز آھي، ڪجھ ڏاڪڻيون جيڪي غسل خاني ۾ لھن ٿيون، چار کليل ڪمرآ آھن، جيڪي بالڪونيءَ ڏانھن کُلن ٿا. بجلي ۽ پاڻي تہ خير هر گھر ۾ آھي، خطيب صاحب جي گھر ۾ رڊيو سيٽ ۽ ريفريجريٽر بہ آھي. خطيب صاحب ٻڌايو تہ ھن جي ڪولخوذ ۾ ست ڳوٺ شريڪ آھن، جن جي آبادي چئن ھزارن جي لڳ ڀڳ ھوندي ھن ڪولخوذ جي زمينن تي ڪڻڪ، مڪئي ۽ مختلف ميون جي پوک ٿئي ٿي ۽ رڍن جا ڌڻ پڻ پاليا ويندا آھن، جيڪي حڪومت کي وڪيا ويندا آھن ۽ ڪولخوذ جي اپٽ گھڻو ڪري جانورن جي پالنا مان ئي ٿئي ٿي. ڪڻڪ ۽ ميوا جيڪڏھن ڪولخوذ جي ميمبرن جي ضرورت کان وڌيڪ ھجن ٿا، تہ مقامي منڊيءَ ۾ وڪڻبا آھن. چاليھ ھزار رڍون ذاتي ملڪيت آھن، ان کان سواءِ ھر ماڻھو ھڪ ڳئون ۽ ڏھ رڍون ذاتي ملڪيت طور رکي سگھي ٿو. ھر گھر ھڪ ايڪڙ زمين ذاتي باغ يا ٻني ٻاري لاءِ رکي سگھي ٿو. ھر ڳوٺ جو پنھنجو اسڪول آھي. اٺين ڪلاس تائين تعليم مقامي زبان آوار ۾ ڏني ويندي آھي، البتہ پنجين درجي ۾ روسي زبان لازمي آھي. ڪولخوذ جي پنھنجي اسپتال

آهي، جنهن ۾ سو ويهه مريضن لاءِ بسترن جو بندوبست آهي. ۽ ٻيو گهر آهن، ايڪسري ۽ ٻيو سڀ طبي ۽ جراحي سامان موجود آهي. مهاڇ قلعي لاءِ روزاني هوائي سروس آهي، بسن ۽ گاڏين لاءِ پڪا روڊ پڻ آهن.

رات گذارڻ لاءِ خطيب صاحب پنهنجو ڪمرو مون لاءِ خالي ڪيو. هن ڪمري کي ڏسي ماڻهو ائين نٿو چئي سگهي ته اهو داغستان جي هڪ ڏورانهين علائقي جي، ڏورانهين ڳوٺ جي، ڪنهن معمولي هاريءَ جو ڪمرو آهي. بنهه ڪنهن شهري پروفيسر جو دوستن سان ويهڻ واري ڪمري جهڙو. ڀتين تي لڳل نقشا ۽ مختلف شهرن جون تصويرون، چئني پاسي ڪتابن جا ڪپٽ، پڙهڻ لاءِ ٽيبل ۽ ان تي رکيل رسالا ۽ اخبارون، هڪ ريڊيو هڪ وڏو گهڙيال، پڙهڻ لاءِ ٽيبل لئمپ، ڪاغذ، پنسلون ۽ سگريٽ. صبح جو ساڳي نيرن: پٺير، مربي ۽ مڪئي جي اڻ راتن سان. نيرن ڪري ورتي سين ته رسول حمزه آيو ۽ اچڻ سان عذر ۽ معذرت ڪرڻ شروع ڪيائين: ”ادا، تون به سوچيندو هوندين عجيب بدتميز شخص آهي، مهمان کي الاءِ ڪنهن جي گهر پهچائي، پاڻ الاءِ ڪٿي گم ٿي ويو. ڳالهه اها آهي ته گهڻي مصروف رهڻ جي ڪري ڳوٺ گهٽ اچڻ ٿيندو آهي. ان وچ ۾ ڪنهن جو ڪو گذاري ويو آهي، ڪٿي شادي ٿي آهي، ڪٿي ٻار ڄائو آهي، ته ڪنهن جي پٽ يونيورسٽيءَ ۾ ڪاميابي ماڻي آهي، انهن سڀني گهرن ۾ وڃڻ ضروري آهي. سو ڪٿي، پرچائي لاءِ ويس ته ڪٿي مبارڪن لاءِ، هاڻي وڃي واندو ٿيو آهيان، سو هل ته هلي نيرن ڪريون.“

”نيرن ته اسان ڪري ورتي.“ مون چيو.
 ”ته ڇا ٿيو؟ هلڻ کان پهرين توکي ٻن جاين تي ٻيو به ناشتو ڪرڻو آهي.“

سو ٻن بدران تن چئن جاين تي نيرن ڪري اسين ميدان ۾
پهتاسين ته جهانن جي سامهون ڪجهه ماڻهو اوباريل گوشت ۽
مشرين سان موجود هئا.

”اڙي بابا ڪجهه خدا جو خوف ڪريو هي وري ڇا؟“
”ڪاڻو پوندو!“ محمد علي چيو: ”اها اسان جي ريت آهي.“

باب پنڄون

مڪالمو / ملاقاتون

ماسڪو شهر هڪ طرح سموري دنيا جي اديبن ۽ دانشورن جو هڪ بين الاقوامي مسافر خانو آهي. ڪو هڪ ڏينهن لاءِ آيو يا ڪو هڪ مهيني لاءِ آيو ۽ ڪو ته وري ترڪ شاعر ناظم حڪمت وانگر آيو ۽ هتي جوئي ٿي ويو. انگري جيترن باڪمال ماڻهن سان سوويت يونين جي شهر ۾ ملاقاتون ٿيون، انهن جا فقط نالا ڳڻائڻ لاءِ دفتر درڪار آهن. انهيءَ ۾ سڀ کان پهرين ته روس جي مختلف جمهوريتن جي هنرمند ۽ اديبن شاعرن جي هڪ پوري فوج آهي، جن مان گهڻن جو ذڪر آءٌ پهرين ئي ڪري چڪو آهيان. پوءِ وري يورپ، ايشيا،

آفريڪي ۽ لاطيني آمريڪا جي اديبن جو ڪاروان آهي. مثال طور اٽليءَ جو البرٽو موريويا، فرانس جو سارتر، انگلستان جو پروفيسر ايمپسن، اينگسن ولسن، وليم گولڊنگ، آفريڪا جو ليو پولڊ سينگهور جيڪو هاڻي سينيگال جو صدر آهي، لاطيني آمريڪا جو پئبلو نروڊا، عراق جو الجواهري، لبنان جو مشعل سليمان ۽ سهيل ادريس، فلسطين جو محمود درويش ۽ معين بسيشو مصر جو عبدالرحمان قمنسي، ڊاڪٽر مندور يوسف الصباغي، جاپان جو يوشي هوتا ۽ هندوستان جا سمورا پراڻا دوست ۽ ڪامريڊ، مطلب ته ڪنهن جو ڪنهن جو نالو ڪٿان. سوويت ميزبانن مان ڪجهه ته الله کي پيارا ٿي چڪا آهن، جن سان نياز منڊي هئي، جيئن عظيم ناولست ۽ صحافي الياس اهرن برگ يا بزرگ شاعر دردفسڪي هو ڪن سان دوستي هئي جيئن نقاد ۽ ناول نگار ڪوچي طوف ۽ ڪن سان ياري هئي جيئن يوري رومين سوف هو انهن سورهن سترهن سالن ۾ ڪنهن سان ڪيترا ڀيرا مليس ۽ ڪهڙيون ڪهڙيون ڪچهريون ڪيم، جيڪڏهن ياد ڪرڻ ويهان ته باقي عمر ان ۾ ئي گذري وڃي ۽ منهنجي يادداشت ته ايتري ڪمزور آهي، جو ڪالهوڪي ڳالهه اڄ ياد نه ٿي رهي ۽ صحافت ڇڏڻ کان پوءِ نوٽس وٺڻ جي به عادت نه رهي آهي. رڳو ٽن ملاقاتن جون ڪجهه ٿوريون ڳالهيون جيڪي ذهن ۾ محفوظ رهجي ويون آهن، في الحال اهي ٻڌو.

1. ناظم حڪمت

ناظم حڪمت جو نالو اسان لاءِ گهڻو ڄاتل سڃاتل هو ۽ اها به خبر هئي ته ترڪيءَ جو هن وقت سڀ کان وڏو شاعر هو. انگريزيءَ ۾

هن جي نظمن جي ترجمي جو هڪ ننڍو ڪتاب لاهور ۾ ملي ويو هو. سوان کي وڏي شوق سان پڙهيو هئڻ اهو مجموعو هڪ چونڊ مجموعو هو جيڪو ناظم حڪمت جي ڊگهي جيل جي ڏينهن جو يادگار آهي. انڪري پنهنجن جيل ۾ رهڻ وارن ڏينهن ۾ سندس اهو مصرعو اڪثر ياد پيو ڪندو هئس:

”غم ڪيڏا به هجن، پر پنهنجي هيري جهڙي دل سدا درخشان رکڻ!“
 ناظم حڪمت پنهنجي زندگيءَ جو گهڻو حصو ترڪيءَ جي جيلن ۾ ئي گذاريو ۽ پوءِ ڀڄي نڪتو ۽ سوويت يونين ۾ اچي پناهه ورتائين ۽ اتي ئي آباد ٿي ويو. جيتوڻيڪ سندس دل هر وقت پنهنجي وطن لاءِ تڙپندي هئي. هتي جي هيڏين آسائشن هوندي به، سندس جلاوطني دوران لکيل گهڻي ڀاڱي شاعريءَ جو موضوع اهو ئي آهي.
 1958ع ۾ تاشقند جي افرو ايشياڻي ادبي ڪانفرنس جي پروگرام ۾ مون مشاعرو به رکرايو هو جيڪو هتي جي ماڻهن لاءِ هڪ نئين شيءِ هو. سوويت يونين ۾ هتي جيان ”ڪلام شاعر بزيان شاعر“ جو دستور نه آهي، پر عام طرح هتي ڪنهن تقريب ۾ رڳو ڪنهن هڪڙي ئي مشهور شاعر جو ڪلام ٻڌو وڃي ٿو يا وري ڪنهن خاص تقريب جي مناسبت سان ان موضوع تي نثر توڙي نظم ٻئي پيش ٿين ٿا. اسان جيان شاعر پڙ ۾ ملهه نه وڙهندا آهن. هتي تاشقند جي مشاعري ۾ ناظم سان پهريون ڀيرو ملاقات ٿي هئي ۽ ان کان پوءِ دوستي ۽ محبت جو اهو رشتو 1963ع ۾ سندس اوچتي وفات تائين قائم رهيو.

ناظم حڪمت ڏسڻ ۾ هڪ سهڻو جوان هو ڊگهو قد، پورو پنو جسم، گهرا سونهري گهنڊي وارن پوريون اکيون، تڪا نقش، ڳاڙهو اڇو رنگ، عمر ۾ مون کان اڻ ڏهه سال وڏو هوندو پر صفا نوجوان نظر ايندو هو. رئيس خاندان سان تعلق، هڪڙي پاشا جو پوتو، نوجوانيءَ ۾

اناطوليہ پر آزاديء جي جنگ ۾ شريڪ ٿيو ۽ پوءِ پنهنجي عملي زندگي ۽ تحريري جدوجهد کي عوام لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين. تاشقند ڪانفرنس کان پوءِ جڏهن اسين ماسڪو پهتاسين ته، ناظم اسان ٻن چئن دوستن کي پنهنجي ”ڊاچا“ يعني مضافاتي ريسٽ هائوس ۾ اچڻ جي دعوت ڏني هئي. اها ٽن وڏن ڪمرن جي ڪاٺ جي ٺهيل هڪ هوادار جاءِ هئي.

هڪ ٻه ڪلاڪ ڪاٺ پيئڻ ۽ هتان هتان جي ڳالهين ۾ گذري ويا. پوءِ ناظم چيو: ”هلو پلا، ٻئي ڪمري ۾ هلي ڪي ڳالهيون ٻولهيون ڪريون.“ ڳالهه اها آهي ته ائين اسان جيان گپوڙا هئڻ جا رومن ماڻهو به شوقين هئا، جيڪي کاڌو به لپتي کائيندا هئا، پر انهن يورپي ماڻهن کي اهو ٻنھ نه ٿو اچي، جيڪي هر وقت ڪرسي تي اُڀا وينل هوندا آهن. سواسين سيٽي اتي ٻئي ڪمري ۾ وياسين، هتي ديوارن سان لڳ ڊگها تخت جهڙا ڪوچ رکيل هئا. ڀتين تي موجوده دور جي ناميارن مصورن جون پينٽنگز لڳل هيون ۽ ناظم جي مختلف ڊرامن جا پوسٽر هئا، جيڪي ماسڪو ۽ ٻين گهڻن شهرن ۾ اسٽيج تي چڪا هئا. ناظم چيو ته هلو هاڻي آرام سان لپتي ڪچهري ٿا ڪريون. شعر جي اسلوب، هيٺ ۽ لغت جي ڳالهه ٿي ته، ان جو سلسلو ڪيترين ئي ملاقاتن ۾ اسان جي وچ ۾ جاري رهيو. ناظم حڪمت جو چوڻ هو ته قطعي آزاد شاعري يا آزاد نظم جو وجود ممڪن ئي ناهي، جيئن لفظ نظم مان ئي ظاهر آهي. لفظن کي ڪنهن ترتيب ۾ جوڙڻ پڻ هڪ پابندي آهي ۽ وري مٿان شعر جون ڪجهه بنيادي گهرجون ان پابنديءَ کي اڃا به وڌائين ٿيون، جيئن شعر نثر کان الڳ ۽ مٿانهون ٿي سگهي، چو ته شعر موسيقيءَ مان جنم ورتو آهي، انڪري پهريون شرط ئي اهو آهي ته ڪنهن مخصوص رد ۾ هجي. ان ۾ لئي ۽ آهنگ جي پابندي هجي، جا خود شعر جي موضوع مطابق هجي. ان سان گڏوگڏ وري هي

به فرض ڪيو ويو آهي ته انهن مخصوص بحرن کان سواءِ ٻي ڪنهن به لئي يا آهنگ ۾ شعر جي تخليق ممڪن ناهي، ته اها ڳالهه صحيح ناهي، انڪري جو هتي ٻوليءَ جي روزاني ڳالهه ٻولهه ۾ ان جو پنهنجو هڪ لکيل ۽ وڪريل آهنگ هوندو آهي، جنهن تي پڻ ڌيان ڏيڻ جي ضرورت آهي. ائين ڪيترائي نوان مترنم آوازي آهنگ اخذ ڪري سگهجن ٿا. عوامي لوڪ گيت ته خير بنهه واضح شيءِ آهي، پر ڪنهن پوڙهي شهري شخص يا ڳوٺاڻي ماڻهوءَ کان قصويا داستان يا آکاڻي ڪٽندڙ کان ڪو قديم قصو ڪهاڻي ٻڌو ته ان نثر ۾ پڻ ان خاص زبان جي لئي ۽ ڌار ملندي، ڪوشش اها ڪرڻ ڪپي ته پنهنجي ٻوليءَ جي فطري آهنگ ۽ ترنم جا نوان امڪان دريافت ڪجن ۽ پنهنجي شعر جي لئي کي ان جي ويجهو آڻجي، پر اسين عام طرح ائين نٿا ڪريون. ان ڏس ۾ به آءٌ پنهنجي زبان ترڪي ۽ اوهين پنهنجي زبان اردوءَ جوئي ڪئي مثال وٺو. انهن زبانن جو پنهنجو لهجو ۽ صوتي آهنگ ڪجهه ٻيو آهي، پر اسين سڀئي شعر چوڻ مهل پيروي عربي عروض جي ڪريون ٿا، ڇا لاءِ ڀلا؟ اهي پراڻا وزن ۽ بحر به ته عربن پنهنجي زبان، ان جي ڳالهه ٻولهه، پنهنجي رجن پنهنجي گيتن ۽ نغمن مان برآمد ڪيا هئا ۽ اوهان ڪتابن ۾ اهو به پڙهيو هوندو ته ان لئي جو اصل ماخذ اُٺ جي چال جو رد ۾ آهي، ته پوءِ اسين سڀئي ان عربي لکير جا فقير ٿيو ڇو پيا وٽون؟ هونئن پنهنجي پنهنجي مزاج مطابق شاعرن انهن عربي بحرن ۾ ترميمون، اضافا يا ڪاٽا ڪوتيون ڪيون، جن کي سڀني قبول به ڪيو. پر عروض جي بنيادي ڍانچي کان منحرف ٿيڻ جي ڪنهن کي به همت نه ٿي. خود مون جڏهن ترڪيءَ ۾ شعر چوڻ شروع ڪيا ته سڀ کان پهرين اهوئي مسئلو منهنجي آڏو آيو. جڏهن مون ڪوشش ڪئي ته شاعري لاءِ عروض جو ڪو متبادل آهنگ پيدا ڪرڻ جي ڪا صورت ڪجي ته وقت گذرڻ سان مون

عروض جو سهارو وٺڻ نيٺ ڇڏي ڏنو ۽ نتيجو اهو ٿيو جو هاڻ گهڻا ئي جديد ترڪ شاعر ائين ئي لکن ٿا.

ان موضوع تي اسان پنهنجي جي وچ ۾ ڪيترائي پيرا گفتگو ٿي، ڪجهه نظم جيڪي مون ماسڪو ۾ لکيا هئا، جيڪي منهنجن ڪتابن ۾ پڻ آهن، انهن ئي ڪچهرين ۽ صحبتن کان متاثر ٿي لکيل آهن. ناظم چونڊو هو: ”منهنجين ڳالهين مان اهو متان سمجهين ته آءٌ شعر ۽ ادب جي پراڻين روايتن جي خلاف آهيان يا وري ان کان قطع تعلق ٿيڻ جي حق ۾ آهيان. غور ڪجي ته ڳالهه ان جي ابتڙ آهي. اصل ۾ ڳالهه هن طرح آهي ته جيئن اسان جو لوڪ ادب، لوڪ گيت، داستان ۽ رزميه آهن، جيڪي بنهه الڳ روايتن جا امين آهن، اهو عروضي پابنديءَ جو دور ته گهڻو پوءِ آيو ان تبديليءَ جو بنيادي سبب محض شاعراڻي يا ادبي تبديليءَ جي ڪا تحريڪ نه هئي، بلڪه ان جو بنيادي سبب ته اسان جو معاشرتي نظام ۽ رهڻي ڪرڻيءَ جي طور طريقن جي ڪا پالڻ هئي، يعني اسان جي پراڻي خودمختيار ۽ خود ڪفيل قبائلي نظام جي جاءِ تي بادشاهي، نوابي يا جاگيرداري نظام جو ٽاڦجڻ به هو سوان ٿوري ترقي يافته سماجي نظام ٿوري وڌيڪ ترقي يافته تهذيب کي پيدا ڪيو ۽ شعر و ادب پڻ ان سانچي ۾ سمائجي ويو. ان کان پوءِ ٿيو ائين ته اسان جهڙن مشرقي ملڪن ۾ اهو نظام صدين تائين ٽاڦيل ئي رهيو ڪا به تبديلي نه آئي، جنهن جي نتيجي ۾ اسان قدامت پسنديءَ جو شڪار ٿي وياسين، شعر، ادب، سياست، معيشت هر ميدان ۾ پر هاڻ اهو دور گذري چڪو آهي. انساني دنيا صنعتي دور ۾ داخل ٿي چڪي آهي، زندگيءَ جي لٽي بدلجي وئي آهي، رهڻي ڪرڻيءَ جا طريقا بدلجي ويا آهن، انساني رشتن جي صورت بدلجي وئي آهي. هن دؤر جي انفرادي توڙي اجتماعي انساني تجربن جي نوعيت، ماهيت اڳوڻي زماني کان بنهه

مختلف آهي ۽ اهو پڻ ظاهر آهي ته ان جي مناسب ۽ مؤثر اظهار لاءِ نيون صورتون ۽ نوان سانچا به گهزبل آهن. نظرياتي طور اهو سيڪجهه ته ماڻهو مڃين ٿا، پر عملي طور تي ڳالهه جتي اٽڪي ٿي پوي، سو ڪو ذهني يا نظرياتي مسئلو ناهي، پر فني ۽ جمالياتي مسئلو آهي. يعني صرف حقيقت جو اظهار ئي ڪافي ناهي، پر ان اظهار ۾ حسن ڪاري به لازمي آهي. شروع شروع ۾ ان مسئلي جي ڳوڙهائپ جو مون کي به اندازو نه هو پر هاڻ آءٌ سمجهان ٿو ته منهنجي شروعاتي شاعري جيڪا گهڻو ڪري سياسي جلسن ۽ جلوسن جي شاعري آهي، بنهه يڪ رُخي ۽ ون ڊائمينشنل شاعري آهي، جيڪا رڳو وقتي ۽ هنگامي طور مفيد ۽ مؤثر هوندي آهي ۽ جنهن جي لغت ۾ هيئت ۾ ڪنهن انساني تجربي جي نزاڪتن ۽ گهراين جو عڪس نٿو ملي.

”روايت، هيئت ۽ موضوع جا ڪي الڳ الڳ خانا نٿا ناهي سگهجن، مثال طور موضوعاتي تقاضائن موجب مون پابند شاعري به ڪئي آهي، ايستائين جو جيڪڏهن ڪو پراڻو داستان منظوم ڪيو اٿم ته ان ۾ زماني فضا پيدا ڪرڻ لاءِ قديم ۽ متروڪ زبان پڻ استعمال ڪئي اٿم ۽ ان علائقي جي لوڪ ڏن مان پڻ استفاد ڪيو اٿم، فارميا هيئت جي باري ۾ مون پهرين به ڪنهن کي چيو هوندو، ان جي صورت ته ڪنهن حسينه جي روپهري جسم تي ريشمي جوراب جهڙي آهي، جو روپهري جسم جي حسن ۾ ته اضافو ڪري ٿو پر پاڻ ظاهر نٿو ٿئي.“

ان تي مون حسرت موهائيءَ جو شعر ٻڌايو ۽ داد پاتو:
 رنگ قبا سے مل گئی خوبئ جسم نازنين
 اور بهی شوخ ہو گیا رنگ ترے لباس کا

ناظم حڪمت ڳالهين دوران وقت بوقت دليل طور پنهنجا نظم به ٻڌائيندو هو ترجمي ۾ انهن جو حسن جهڪو ٿي ويندو پر تڏهن به

2. اليا اهرن ڀرگ

1963ع، جولاءِ يا آگسٽ جو مهينو ۽ لينن گراڊ جو شهر. علامه اقبال کي ”سواد رومته الكبرى“ ۾ دهلي ياد آئي هئي، پر هن شهر جو ته اسان وٽ ڪو بدل ٿي ناهي. ماسڪو جي ابتڙ هي هڪ يورپين طرز جو شهر آهي. روڊ، رستا، چوڪ، عمارتون، گرجا، شهر جي وچ ۾ وهندڙ نيوا دريا جي ڀل، گهڻي ڀاڱي شيون مغربي طرز جون آهن. پشڪن جي لفظن ۾ ”ڪنجهي جي گهوڙي جو شهسوار“ پيتراعظم جو آباد ڪيل هي شهر، روس جي سياسي، ثقافتي، سماجي ۽ انقلابي تاريخ جي انيڪ آثارن سان مالا مال آهي. اهو شهر، پيتراعظم جي گهوڙي سوار مجسمي کان درياھ جو ڪنارو وٺي شهر ڏانهن هلو ته هر عمارت ڪنهن نه ڪنهن نئين يا پراڻي ياد کي جاڳائيندي هيءُ گهر ڏسو هن گهر ۾ پشڪن پنهنجي شاعريءَ جو ڏيئو ٻاريو هو. هيءُ هٿبٽناڪ قلعو ڏسو هن قلعي ۾ قيد سياسي قيدي آزادي ۽ روشنيءَ لاءِ سڪندا هئا. اهو آرورا جهاز آهي جنهن تان آڪٽوبر انقلاب جي توڻ ڌڌڪا ڪيا هئا. هيءُ سمولني انسٽيٽيوٽ آهي، جتي لينن پنهنجي انقلابي حڪومت تشڪيل ڏني هئي ۽ هيءُ زار جو محل آهي، جيڪو هاڻي ”هرمي ٽيج ميوزيم“ نالي سان سڃي دنيا ۾ مشهور آهي. ان ۾ موجود سمورا نوادرات، تصويرون، مجسما، جواهرات، ملبوسات ۽ ظروف وغيره ڏسڻ لاءِ ڪجهه ڪلاڪ ته ڇا ڪجهه ڏينهن به ٿورا آهن. ٻئي ڏينهن هتي يورپين اديبن جي ڪانفرنس هئي ۽ ڪجهه اير وائيشائي اديب به مبصر طور مدعو هئا. انڪري آءُ ۽ ايلس به اڃ ٿي لنڊن کان هتي پهتا آهيون. سڄو ڏينهن شهر ۾ گهمڻ کان پوءِ سڀئي ماڻهو هوتل

پر آرامي هئا، پر به منهنجي دل نٿي مڃي، ته هن شهر ۾ هڪ لمحو به
 ڪنهن بند ڪمري ۾ ضايع ڪرڻ گهرجي. هوٽل کان ڪجهه وڪون
 پر تي هڪ ننڍڙو پارڪ آهي ۽ ان جي وچ ۾ پشڪن جو اوچو مجسمو
 لڳل آهي. ان وقت ائين محسوس ٿيو جڏهن پشڪن لينن گراڊ جي
 واڳڻائي شام کي پنهنجي شال جيان پاڻ تي ويڙهي ورتو آهي ۽
 ڪجهه ستارا هن جي گهنديدار وارن ۾ ڦاٿل آهن. نه ڄاڻ هو هن وقت
 سر جهڪائي ڪهڙي سوچ ۾ غرق آهي؟ پر شايد هن جون دردمند
 اکيون شفقت ۽ محبت سان انهن نوخيز جوتن کي ٽڪي رهيون آهن.
 جيڪي هن جي چوڌاري لوهي بئنچن تي وٺن جي پاڇي ۾ پنهنجي
 شوق ۽ جذبن کي لڪائڻ جي اٽلڪين ڪوشش ۾ ردل آهن.

ٻئي ڏينهن اسين ڪانفرنس لاءِ لينن گراڊ اديبن جي انجمن جي
 مکيه آفيس ۾ اچي ڪنٽيپاسين، جيڪا پراڻي وقت جي ڪنهن امير
 جو محل هئي. ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙن ۾ ڪيترائي وڏا اديب ۽
 شاعر شامل هئا: فيڊن، اليا اهرن برگ، شولوخوف، سارتر، ايمپسن،
 جان ليمن ۽ گهڻا ٻيا. ٽي ڏينهن مختصر قيام دوران انهن سڀني سان
 ملڻ ناممڪن هو. سجاد ظهير ۽ مون پنهنجي دوست مريم
 سليگانيڪ هٿان اهرن برگ ۽ سارتر سان ملڻ جي فرمائش موڪلي
 ۽ هڪ ٽپهريءَ جو انهن ٻنهي بزرگن سان هڪ ٻئي پويان ملاقات جو
 وقت طئي ٿيو. پهرين اهرن برگ سان ملاقات ٿي. هو تڏهن به ڏاڍو
 ضعيف هو. چيلهه جهڪيل هئس، اکيون ڌنڌلايل هئس، چهري تي
 زردِي ڇانيل هئس، وچولي قد جو سنهڙو سيپڪڙو ماڻهو هو جنهن کي
 ڏسي ڪنهن ٽڪل شڪاري پکي جي ياد ٿي آئي. اهرن برگ صاحب
 جون گهڻيون ڳالهيون اسين ڪانفرنس دوران ٻڌي چڪا هئاسين،
 جڏهن هن سوويت يونين بابت مغربي اديبن جي ڪيترن ئي
 اعتراضن جو جواب ڏنو هو جنهن مان ٿورو ڪجهه جيڪو مون کي ياد

آهي ته:

”اوهين چئو ٿا ته اسان وٽ جيڪو ڪجهه به لکيو پيو وڃي، ان مان ڪجهه شيون چڱيون به آهن، پر هتي جي جديد ادب جو گهڻو حصو اوهان جي چوڻ موجب: بي ڪيف ۽ بي روح آهي. ان ۾ ڪو رس چس ناهي، جنهن کي تخليقي اعتبار کان معياري ادب نٿو چئي سگهجي. ظاهر آهي ته اهي ڪتاب لکڻ واري جي پنهنجن جذبن، احساسن ۽ ڪيفيتن جي ترجماني نٿا ڪن، بلڪ اهي اوهان جي انجمن جي انتظاميا جي چوڻ تي، انهن جي نظرين جي تبليغ لاءِ لکيا وڃن ٿا.“ ان جو جواب هيءُ آهي ته هڪ حد تائين اوهان جو چوڻ صحيح آهي، پر ٻن ٽن ڳالهين تي غور ڪريو. پهرين ڳالهه ته اسان جڏهن انقلاب آندو ۽ هڪ نئين سوويت سماج جي جوڙجڪ پئي ڪئي، ته اسان اهو ته اقرار ڪيو هو ته اسان هڪ سوشلسٽ سماج جوڙڻ ٿا چاهيون ۽ اسين سرمائيداري، جاگيرداري، مطلق العناني، استحصال ۽ پرماريت جهڙين سمورين خيانتن کي ختم ڪرڻ پيا وڃون جيڪي طبقاتي نظام سان تعلق رکن ٿيون. اهي سمورا وعدا اسان ڪيا هئا ۽ انهن کي پورو پڻ ڪيو سين، پر اسان اهو عهد ڪڏهن ڪيو هو ته اسين چسوادب پيدا ڪونه ڪنداسين! اسان اهو ڪڏهن چيو هو ته اسان جي اديبن جي تنظيم ۾ ڪجهه ٻڌل قسم جا ماڻهو بقراط بڻجي نه ويهي رهندا! خير ان ڳالهه کي ڇڏيو ۽ اهو ٻڌايو ته اوهين جنهن کي غير معياري ۽ چسوادب چئو ٿا، اهو ڪهڙي زبان ۾ ڪهڙي ملڪ ۾ ۽ ڪهڙي دؤر ۾ اعليٰ ۽ ارفع ادب جي مقابلي ۾ گهڻي مقدار ۾ پيدا نه ٿيو آهي؟ اوهين پنهنجي گريبان ۾ پڻ ڏسو ته، اوهان وٽ هر روز هزارن بلڪه لکن جي تعداد ۾ واهيات، ردي ۽ بيڪار ڪتاب ڇپجن ٿا، ان جي پيٽ ۾ سنجيده ۽ معياري ادب جا ڪيترا نمونا سال ۾ ڇپجن ٿا؟ هلو اسان جو ادب بي ڪيف، بي مزي ۽ بي

روح آهي، پر اوهان جي ادب جي نالي تي تجارت ڪندڙ ادارن وانگر اسان ان ۾ زهر ۽ گپ جي ملاوت ته نه ڪئي آهي. اسان جا اديب هتي جي محنت ڪشن جي زندگي بابت ۽ هتي جي قومي تعميري منصوبن بابت اڪثر ڪري لکن ٿا ۽ بعضي ڪاميابيءَ سان نٿا لکي سگهن، پر اوهان جي پيشيور اديبن وانگر ڏوهن ۽ ڏوهارين بابت، اميرن ڪيبن جي ٺٽ ٺانگر ۽ ناز نخري بابت يا وري فحاشيءَ تي آڌاريل ادب ته نٿا لکن.

”اوهين چئو ٿا ته انقلاب کان پوءِ اسان ٽالستاءِ، دوستوفسڪي، چيخوف يا گورڪيءَ جهڙا وڏا اديب ڇو نه پيدا ڪيا. اوهان جو چوڻ صحيح آهي. اسان انهن ويهن ٽيهن سالن ۾ ٽالستاءِ جهڙو وڏو اديب برابر پيدا نه ڪيو پر اسان اهو ڪيو جيڪو اوهان هزار سالن ۾ نٿا ڪري سگهو. اسان وڏا پڙهندڙ پيدا ڪيا. گريٽ ريڊر پيدا ڪيا، جيڪي هاڻي اوهان جي معاشري ۾ ناهن ۽ نه موجوده صورت ۾ ٿي سگهن ٿا. شيڪسپيئر اوهان جو اديب آهي، اسان جو نه، پر اوهان پوين ٽن سَوَن سالن ۾ هن جا جيترا ايڊيشن، جيتري تعداد ۾ ڇاپيا، اسان ان کان وڌيڪ گذريل ويهن سالن ۾ ڇاپي چڪا آهيون. اوهان وٽ اسڪول ۽ يونيورسٽيءَ کان ٻاهر شيڪسپيئر کي ڪير پڙهي ٿو؟ هتي هر ڪو هن کي سڃاڻي ٿو ۽ ٻي ڳالهه ته هومر هجي، يا شيڪسپيئر هجي يا ٽالستاءِ هجي، ڪٿي به پيدا ٿئي ۽ ڪنهن به دور ۾ پيدا ٿئي، اهو ته هميشه هڪ حادثو ٿي هوندو آهي. انڪري اهڙي جينئس جو پيدا ٿيڻ ڪنهن خاص ملڪ، سماج يا ڪنهن خاص دور جو ڪارنامو نه، پر هڪ معجزو آهي ۽ جي اهڙا ماڻهو ڪٿي پيدائش کان انڪاري آهن ته انهن ملڪن جو ڪهڙو ڏوها“

ٽپهري ڌاري آءُ ۽ سجاد ظهير اهرن برگ جي ڪمري ۾ داخل ٿياسين. وڏي اُڪير منجهان اسان سان مليو ۽ پوءِ فرانسيسي زبان ۾

خير خبر ڪيائين. پوءِ پڇيائين: ”ڪافي پيئندڙ؟“ ۽ پاڻ ئي معذرت ڪيائين: ”هونئن سچ پچو ته ڪنهن مهمان کان هن هونل ۾ ڪافيءَ جو پيچندي به ڦڪائي ٿي ٿئي، اها به ڪا پيئڻ لائق شيءِ آهي. رڳو هيءَ هونل ئي ڇا؟ ڪا به هونل هجي يا گهر هجي، روس ۾ اهڙي ئي ڪافي ملندي، اسان روسين کي اصل ۾ ٻن ڳالهين جي ساڃاهه نه آئي: هڪڙو ته اسين سٺي ڪافي نه ٿا ٺاهي سگهون ۽ ٻيو ته هونلن لاءِ اسان کي سٺيون پيئڻگڙ ٺاهڻ به ڪونه آيون. هاڻي هي ڏسو ڀت تي ڇا لڙڪيل آهي!“ ڪمري جي ديوار تي ڪنهن سيڪڙا جي اهڙي ئي تصوير تنگيل هئي، جهڙيون اڪثر هونلن ۾ لڳل هونديون آهن. ڪنهن جهنگل، پهاري يا مائريءَ جو منظر. اهرن برگ چيو: ”ڏسو نه، هونل ۾ اوهين وڌ ۾ وڌ ٻه چار ڏينهن مهمان ٿي رهندڙ پوءِ اوهان کي پنهنجي گهر موٽي ويڻو آهي. انڪري اها عقل جي ڳالهه آهي ته هونل جي ڪمري ۾ اهڙي ڪا به وڻندڙ شيءِ نه رکي وڃي، جنهن جي ياد اچي! چو ته اوهين ان هونل ۾ وري ڪڏهن اچو يا نه اچو ۽ جي اچو ته ضروري ناهي ته اوهان کي ساڳيو ڪمرو ٿي رهڻ لاءِ ملي. انڪري هونل ۾ موجود هر سامان، فرنيچر، توڙي ٽانق توڙي تصويرون سڀ غير ذاتي، امپرسنل، ڌاريائپ واريون هئڻ کپن، جيڪي ڪمري کان ٻاهر نڪرندي ٿي اوهان کي وسري وڃن.“ ۽ پوءِ ڪجهه ڪارائتيون ڳالهيون روس جي جديد ادب جي حوالي سان ٿيون. چوڻ لڳو: ”ڏسو ڀائو! انقلاب وقت اسان جي گهڻي آبادي اڻ پڙهيل هئي، هڪڙي هاري ۽ مزور ڪتاب پڙهڻ ته پري ڪتاب کي ڪڏهن ڇهيو به ڪونه هو. انڪري اسان جي آڏو سڀ کان پهريون ڪم اهو هو ته، پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن ۽ دانشورن کي وساري، پهرين پنهنجي اڻ پڙهيل مخلوق کي (جا اسان جي اصل قوم آهي) پڙهڻ جي لسٽ وٺايون. ان لاءِ لازم هو ته اهي ڳالهيون لکون ۽ اهڙي انداز ۾ لکون، جن کي اهي سمجهي سگهن

۽ دلچسپيءَ سان پڙهي سگهن. اسان جو خيال هو ته جيئن جيئن انهن جو تعليمي ۽ ذهني معيار وڌندو. تيئن تيئن انهن جو فني ۽ جمالياتي ذوق بلند ٿيندو. سو هڪڙو قصو ٿو ٻڌايان ته اڄ کان ڪي ٽيهه سال پهرين آئون ۽ منهنجو هڪڙو دوست، جيڪو هتي جو ڄاتل سڃاتل اديب آهي، هڪڙي ڪارخاني ۾ ڪنهن تقريب ۾ وياسين. معمول موجب تقريرون ٿيون ۽ نظم وغيره پڙهيا ويا. اسان ٻنهي به ڪجهه ڳالهائون ٿا. اسين واپس اچي رهيا هئاسين ته مون پنهنجي دوست کي چيو: ڏس! اسان جا اصل پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ ته اهي آهن، اوهين انهن لاءِ ڪجهه چون ٿا لکون تنهن تي هن چيو: ”اهي منهنجي معيار کي نٿا رسي سگهن ۽ انهن جي سطح تي لهي مون لاءِ لکڻ ڏکيو آهي!“ خير ڳالهه آئي وئي ٿي وئي، پر ويجهڙائيءَ ۾ ٽيهن ٽيٽيهن سالن کان پوءِ منهنجو ان ساڳئي ڪارخاني ۾ ويڃڻ ٿيو. ڏٺم ته ڪارخاني جي لائبريريءَ ۾ ٻين ڪتابن کان سواءِ منهنجي ان دوست جا ڪتاب به رکيل هئا. مون انهن مان هڪ ٻه ڪتاب کڻي پاسي ۾ بيٺل هڪ مزور کي ڏيکاريندي پڇيو:

”هن جي باري ۾ تنهنجو ڇا خيال آهي؟“ مزور ورائيو: ”ڪتاب ته خير نيڪ آهن، پر اهي اسان جي معيار جا ناهن.“ هڪ ٻيو مثال وٺو اڄڪلهه اسان جي سوويت اديبن جي انجمن کي ٻه مسئلا آڏو آهن: ”هڪ مسئلو ته آهي ڪاغذ جي اثاث جو ۽ ٻيو مسئلو آهي اليا اهرن برگ. انڪري اڄڪلهه اسان جي اٽلٽ آهي، پر ان هوندي به ڪجهه ڏينهن پهرين منهنجي آتم ڪهاڻي ٻن جلدن ۾ ڏهن لکن جي تعداد ۾ ڇپي آهي. جڏهن ان جي ڇپائي ۽ دڪانن تي پهچڻ جي تاريخ جو اعلان ٿيو ته هڪ رات پهرين ماڻهو ڪتابن جي دڪانن تي قطارن ۾ اچي بيهي رهيا ۽ اهو سلسلو ٽي سئو ٽي سئو هليو جيستائين ڪتاب ختم نه ٿي ويو.“

3. سارتر

اهرن برگ کان موڪلائي اسين سارتر جي ڪمري ۾ وياسين. ڪانفرنس ۾ کيس اسين ڏسي چڪا هئاسين، پر ڪنهن سببان آءٌ سندس تقرير نه ٻڌي سگهيو هوس. شڪل صورت ۾ سارتر، اليا اهرن برگ کان بنهه مختلف ڏسڻ ۾ آيو: ننڍڙو قد، گول متول، خوش و خرم، صحتمند، ڦٽت ۽ هڪڙي اک ۾ ڪجهه نقص اٿس، انڪري ٿلهو چشمو سدائين پاتل هوندو اٿس. ڏسڻ ساڻ ڪو به ڪو نه چئي سگهندو ته هي ڪو عظيم مفڪر يا ڪو وڏو اديب آهي. ڏسي لڳي ٿو ڇڻ ڪو بينڪريا ڪو ڪاروباري ماڻهو هجي. هن جا گهڻو ڪري سڀئي ڪتاب انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن ۽ اسان وٽ آسانيءَ سان ملن ٿا. ان کان سواءِ اولهه جي گهڻن تنقيدي ڪتابن ۾ سندس تذڪرو آهي ۽ سندس زال ته نه چوڻ ڪپي، پر رفيقته حيات سمون دٻو آ جي ڪتابن ۾ پڻ هن جي شخصيت جون گهڻيون ئي جهلڪيون اسين ڏسي چڪا آهيون. انڪري ساڻس ملي اسان کي اجنبيت جو احساس نه ٿيو. ٿوري دير کان پوءِ سمون دٻو آ به اسان سان اچي ملي. هوءَ ويندڙ وهيءَ جي هڪ خوش لباس، خوش وضع ۽ طرحدار خاتون هئي. سارتر جو شروعات ۾ نالو ته وجوديت جي فلسفي جي حوالي سان ٿيو هو، پر پوءِ ٻي مهاڀاري جنگ جي تجربن، ويٽنام ۽ الجزائر جي آزاديءَ جي جنگ سندس نظرين کي ڪافي حد تائين بدلائي ڇڏيو. خاص ڪري الجزائر ۽ فرانس جي جارحيت جي خلاف الجزائر جي مجاهدن جي بهادريءَ سان قلمي ۽ عملي حمايت ۾ مهم هلائڻ سندس هڪ ساراهه جوڳو عمل هو ۽ ان جي ذڪر سان ئي اسان جي ڳالهه ٻولهه شروع ٿي.

سارتر چيو: ”هن ٽن سوسالن کان سڀني مغربي ملڪن تي

فتحمندي جو نشو چڙهيل هو ان وچ ۾ انهن جون پاڻ ۾ جنگيون هارائڻ توڙي کٽڻ جو سلسلو هلندو رهيو هو پر انهن لڙاين ۾ ڪڏهن به هارائڻ واري پنهنجي هار کي نه مڃيو ۽ اهي ان جي ذميواري سدائين غلطيءَ ڪندڙ سياستدانن تي، نالائق جرنيلن تي يا وري يهودي سرمائيدارن ۽ پرڏيهي ايجنٽن تي وجهندا رهيا هئا. انڪري ان فتح ۽ شڪست سان انهن جي انا ۽ احساس برتريءَ ۾ ڪو فرق ٿي نه آيو. انهن جو اهو تکبر ۽ اهنڪار صرف تڏهن ٽڪرا ٽڪرا ٿئي ها جڏهن کين ڪنهن اهڙي دشمن هٿان شڪست ملي ها، جنهن جو قومي ۽ انساني وجود اهي تسليم ٿي نٿا ڪن، يعني ايشيا ۽ آفريڪا جي ڪنهن پٺتي پيل ملڪ جي محڪوم عوام هٿان! انڪري آءٌ سمجهان ٿو ته ويتنام ۽ الجزائر جي جرئت پسند بهادرن پنهنجي فتحمنديءَ سان رڳو پنهنجي ئي سرزمين تي نه، پر فرانس ۽ آمريڪا تي به وڏو احسان ڪيو آهي. جي ائين نه ٿئي ها، ته فرانس جي ماڻهن کي پنهنجي ضمير جي صفائيءَ جي معاملن ۾ اڃا الاءِ ڪيترا ڏينهن لڳن ها. اوهان وٽان انگريز بنا لڙائيءَ جي واپس هليو ويو ته، هن توهان تي يا خود پنهنجن ماڻهن تي ڪو احسان ڪونه ڪيو بلڪه پنهي سان ڏاندلي ڪئي آهي. جيڪڏهن هو اوهان کي به ڪو جهاد جو موقعو ڏئي ها ته شايد اول ته اوهان جي هڪٻئي سان اهارت جي راند نه ٿئي ها ۽ پوءِ ته اوهان جي ڀڻ پنهنجي جگر جي ڇاڻ پوي ها ۽ هٿن ۽ ٻانهن جي ٻل جو صحيح اندازو ٿئي ها، پوءِ انگريز عوام اوهان کي پاڻ کان برتر نه ته به برابر جي مخلوق سمجهي ها. خير چڏيو اهي ڳالهيون، پر نج ادبي لحاظ کان ڏسجي ته ان خونريزيءَ سان ڀريل جنگ کان پاڻ بچائي اوهان ڪيترن عظيم ادبي شاهڪارن کان محروم رهجي ويا. ”پوءِ پاڻ ئي پنهنجي ڳالهه ڪٽيندي چيائين: ”نه، اها ڳالهه ناهي، منهنجو مطلب اهو بنهه ناهي ته وڏو ادب رڳو جنگ،

جهيڙي ۽ رتو ڇاڻ سان ئي پيدا ٿيندو آهي. چوڻ جو مطلب اهو آهي ته سگهارو ادب پيدا ڪرڻ جي لاءِ سدائين ڪو همت ۽ شجاعت پريو موضوع ڪبي، جنهن ۾ ماڻهو پاڻ کان ڪنهن وڏي طاقت سان مقابلو ڪري هاڻي يوناني زماني جا ديوي، ديوتائون ۽ سندن ڪارندا ته آهن ڪونه، جن سان پراڻي زماني جا هيرو مقابلو ڪندا هئا. هاڻي ته اها لڙائي رڳو سياسي، سماجي ۽ اقتصادي طاقتن خلاف ئي ٿي سگهي ٿي. بڪ، غربت، جبر ۽ تشدد، گڏيل ڏک ۽ غم ۽ ان لاءِ گڏيل جدوجهد ۽ ڪوشش، عذاب ۽ نجات، ايشار ۽ استحصال، اهي موضوع جيڪڏهن ڪنهن اديب کي ملندا به ته ايشيا ۽ آفريڪا جي سرزمين تي ملندا يا وري ٿوري مختلف صورت ۾ سوشلسٽ ملڪن وٽ، جتي انسان انسان سان نه، پر فطرت سان، نيچر سان وڙهي رهيو آهي. هن ڪائنات جي تسخير کان وڏو ٻيو ڪهڙو موضوع ٿي سگهي ٿو! اسان وٽ يورپ ۾ يا ٻين مغربي ملڪن وٽ هاڻي لکڻ جي لاءِ ڇا رهجي ويو آهي؟ بڪ، بيماري، غربت، غلامي اهو سڀ ڪجهه ته اسين پويان ڇڏي آياسين. هاڻي اسان وٽ فتح ڪرڻ لاءِ ڪوبه نئون ڪنڊ آهي ئي ڪونه! پنهنجن ملڪن جا سڀئي ڪنڊون پاسا اسين لتاڙي چڪاسين، ڪو وڏو موضوع اسان کي ملي ئي نه ٿو! طبقاتي ڪشمڪش جي تاڻ فلاحِي نسخن ڍري ڪري ڇڏي آهي. هاڻ ته بس رڳو اهو ئي بچيو آهي ته اديب: لاشعور ۽ جنس جي سينواريل ڏيبي تي ويٺو، ڪريل جذبن جي بجر ڪينئن جو پيو شڪار ڪري يا وري خلائن ۾ ماورائي مخلوق جي مفروضن پويان پيو خيالي گهوڙا ڊوڙائي. اهوئي ڪ آهي ته جنهن کي سوچڻ ۽ لکڻ جو ڏانءُ اچي ٿو اهو انهن بابت به سٺو ڪتاب تيار ڪري سگهي ٿو ۽ سٺا ڪتاب لکجن پيا، پر انهن مان ڪنهن به ڪتاب کي اوهين هومر، شيڪسپيئر يا نالستاءِ جي مقابلي ۾ نٿا رکي سگهو. البت فن ۽ ٽيڪنيڪ ۾ گهڻا تجربا پيا

ٽئين، ترقي به ٿي رهي آهي، پر ان معاملي ۾ اوهين گوڏن ۾ پيا گسڪو. اهو انڪري جو اوهان جي ابن ڏاڏن جي ادبي روايتن کي ته اسان اڳتي هلڻ کونه ڏٺو ۽ اوهان کي نه چاهيندي به اسان جي اسلوب جي ابجد کان شروعات ڪرڻي پئي. ڪي ان تي قدرت به حاصل ڪري ويا، پر اهي بنهه ٿورائيءَ ۾ آهن، ٿي سگهي ٿو ٻين گهڻن ۾ وڌيڪ صلاحيت هجي، پر اهي انڪري لکي نه سگهيا جو ڪين اعليٰ تعليم جون سهولتون حاصل نه هيون. سو موجوده صورتحال هيءَ آهي ته ٽيڪنيڪ اسان وٽ آهي، موضوع اوهان وٽ آهن ۽ جيڪو ڪمال جو صاحب انهن ٻنهي کي ملائيندو سو ئي هن صديءَ جو هومر، شيڪسپيئر يا ٽالسٽاءِ ٿيندو.“

اسان مان ڪنهن پڇيو: ”شيڪسپيئر يا ٽالسٽاءِ ته جڏهن پيدا ٿيندو تڏهن ٿيندو، پر اوهان جي ادب جي نظريي ۾ عاشقائي ادب ۽ غنائي ادب لاءِ به ڪا جاءِ آهي؟“ چيائين: ”چون، اها ته هر دل جي فطري تقاضا آهي، جنهن جي تسڪين لازمي آهي، پر اهو ته پيچرو آهي، شاهراهه ته ناهي. ادب جي شاهراهه جا ڪنهن دور ۾ ان کي هڪڙي منزل کان ٻي منزل تائين پهچائيندي آهي، ان دور جي ذهني، فڪري جذباتي ۽ اخلاقي افق تائين! قبائلي دور جي شاعر کي پنهنجي قبيلي جي قصن، واقعن ۽ تجربن جي ڄاڻ کان سواءِ وڌيڪ ڪجهه به ڄاڻڻ جي ضرورت نه هئي. ان عهد جي تقاضا بس ايتري هئي، پر اڄڪلهه جو اديب جيڪڏهن انساني معاشري جي تاريخ، معاشيات ۽ جذبات بابت ڪجهه نٿو ڄاڻي ته عصري حقيقتن بابت هن جو جذباتي ۽ جملي رد عمل ڪيترو به صحيح چو نه هجي، هن کي ٻاهرين دنيا ته ڄا، خود پنهنجي اندرين دنيا جي کوٽي ڪري جو به پوريءَ ريت اندازو کونه ٿي سگهندو ۽ تذبذب ۽ بي يقيني هن جي تحريرن ۾ به ملندي.“

4. سليمانوف

1972ع ۽ 1973ع ۾ مون کي ٻه ڀيرا آلماتا ويٺو پيو جيڪو قازقستان جمهوريه جي گاديءَ جو هنڌ آهي. اتي ئي قازقستان جي معروف ۽ مقبول شاعر اولجز عمر سليمانوف (سليمان) سان ملاقات ٿي. ان کانفرنس کان پوءِ هڪ طويل ۽ دکدائڪ سفر ۾ به سندس ساٿ رهيو جڏهن سيد سجاد ظهير کانفرنس هلندي اسان کان هميشه لاءِ ڌار ٿي ويو ۽ اسين سندس ميت کي دفنائڻ لاءِ آلماتا کان دهلي پهتاسين. سليمان هڪ سهڻو ۽ کلمڪ جوان آهي. اڃا عمر جا چاليهه سال به پورا ڪونه ڪيا اٿين، پر علم، فن ۽ ادب جي انيڪ شعبن ۾ نالو ڪمايو اٿين. قازقستان جي رياستي يونيورسٽي مان پهرين جيا لاجي جي تربيت حاصل ڪيائين، پوءِ ماسڪو ۾ ادبيات جو استاد ٿي رهيو. قازقستان جي زبان ۽ تاريخ تي تحقيق ڪيائين، ڪجهه عرصو قازقستان جي سرڪاري فلم اسٽوڊيو ۾ ڪم ڪيائين ۽ دستاويزي فلمون ٺاهڻ سان گڏوگڏ، فلم مئگزين جي ادارت به ڪيائين. ٻيون صفحن ۾ جن دوستن بابت مون لکيو آهي، اهي سڀ ڳالهون منهنجيون ئي آهن، پر سليمان جي باري ۾ ڪجهه خيال سندس ئي لفظن ۾ آهن:

”ترڪ خانہ بدوش قبيلن مان قازق سڀني کان پڇاڙي ۾، يعني هن (ويهين) صديءَ ۾ ئي لڏپلاڻ ڇڏي وسنديون آباد ڪري رهڻ سکيا، اسين سدائين اولهه ۽ اوڀر جي چار ڀڙاڻل رهياسين، ان ئي سبب جي ڪري اسان جي ثقافت قديم ۽ جديد جو سنگم آهي ۽ اسان جي روزاني زندگي مشرق ۽ مغرب ٻنهي کان متاثر آهي. اسان جي ثقافت ۾ ترڪن جي روايت پرستي، ٻُڌن جو گيان ۽ ڌيان، مسلمانن جي اجتماعيت ۽ يورپين ماڻهن جي انفراديت، سڀڪجهه

شامل آهي. مون کي تاريخ سان عشق آهي، پنهنجن ابن ڏاڏن جي تاريخ جي انهن ابتدائي روايتن جي کوچ ۾ آهيان جيڪي ڪنهن به دستاويز ۾ محفوظ ناهن، پر جن کي ڄاڻڻ بنا، انساني برادريءَ جي مختلف شاخن جي هاڻوڪن ۽ ايندڙ رشتن بابت ڪو به صحيح تجزيو نه ٿو ٿي سگهي. انڪري مون کي انهن شعرن جي تلاش آهي، جيڪي لکيا نه ويا آهن. اهي تحريرون ڀيو ڳوليان جن جو نشان ئي ناهي. اهي خطبا جيڪي ٻڌا نه ويا. پنهنجي ماضيءَ ۾ انهن کي ڳوليان ٿو جيئن حال جي زبان ۾ ٻيهر انهن کي ادا ڪري سگهان.“

”اسان جي دؤر ۾ هڪ قازق کي مجبوريءَ وچان هڪ سائنسي محقق بڻجڻو پيو. انڪري جو ڪاروان جي پڇاڙڪي اٺ کي سڀ کان گهڻو پوڄهه ڪڻو پوي ٿو قافلي وارا رستي ۾ جيڪو ڪجهه به ڪيرائيندا هلندا آهن، سي سڀ ڀريون ان آخري اٺ تي لڏيندا ويندا آهن. هونئن به آءٌ سمجهان ٿو ته هر نسل کي اهڙي ئي سرگرمي ۽ دلچسپيءَ سان سڀ ڪم ڪرڻ کپي، ڇڻ ته اهي سندن قبيلي جو آخري نسل آهن. اسان کي شعوري طور تي انهن سمورين سچائين جي ذميواري قبول ڪرڻ کپي، جن کي سمجهڻ ۽ قبول ڪرڻ لاءِ اسان جي بي فڪرن ابن ڏاڏن کي نه ته فرصت هئي ۽ نه ئي دماغ. انڪري ئي اسان کي ڪڏهن ڪڏهن اهڙين ڳالهين لاءِ وقت ڏيڻو پوي ٿو جيڪي بظاهر بنهه بي مقصد ۽ بيڪار آهن. انڪري ئي اسين اسڪينڊي نيوي جي قديم تحريرن جو تفصيل طلبيون ٿا. بابل ۽ سمير جي آثارن جي مطالعو ڪريون ٿا، ”موهن جو دڙو“ جي ڪتبن جي معنيٰ ڳوليون ٿا.“

”ڪنهن به شاعر جي ڪلام کي ان مان نه ڇاڇڻ کپي ته هن جي شعرن/سٽن جي تعداد ڪيترو آهي؟ پر ان مان ته، هن پنهنجي شاعر مان خود ڪيترو سرور حاصل ڪيو. اسين ڪنهن شاعر کي

نتا چئي سگهون ته هن موضوع تي يا فلاڻي خيال تي، اهڙي نموني جو شعر لکي ڏي ان کي ته هزارين ڏرن ڏرن مضمونن، خيالن ۽ واقعن مان هوي پاڻ چونڊيندو آهي ته هن کي جيڪي وڻي، تنهن جا هو ڳڻ ڳائيندو وڻي.“

5. چنگيز اتما توف

چنگيز اتما توف سوويت يونين جو معروف ۽ مقبول ترين نثر نويس آهي. هن جا افسانوي ڪتاب: ”الوداع گل سراءِ“، ”جميله“، ”مدرس“، ”اچو جهاز“، سوويت يونين جي مختلف زبانن کان سواءِ ڪيترين ئي يورپي ۽ ايشياڻي ٻولين ۾ ڇپجي چڪا آهن. ”الوداع گل سراءِ“ جو اردوءَ ۾ ترجمو رضيه سجاد ظهير ڪيو آهي ۽ جوڊهليءَ مان ڇپجي چڪو آهي ۽ اهو پاڪستان ۾ پڻ ڇپجي رهيو آهي. چنگيز جمهوريه قرغزستان جو رهاڪو آهي. هو قرغز ۽ روسي ٻنهي زبانن ۾ گهڻي مهارت سان لکي ٿو هن کي لينن انعام ۽ ٻيا ڪيترائي انعام ملي چڪا آهن. سپريم سوويت ڪائونسل جو رڪن آهي. فلمي ڪارڪنن جي انجمن جو.....، قرغز ادبين جو سربراهه ۽ ننڍي عمر هئڻ جي باوجود سوويت يونين جي ادبي ۽ سياسي حلقن ۾ معتبر حيثيت رکي ٿو.

ٻه چار سال پهرين ماسڪو ٽيليويزن منهنجي هوٽل ۾ سندس هڪ مفصل انٽرويو جو اتمام ڪيو هو جيڪو هيٺ ڏجي ٿو:

فيض: ناظرين آءُ پنهنجي هوٽل جي ڪمري ۾ اوهان سان مخاطب آهيان. جيئن ته اوهان جي علم ۾ آهي ته سوويت يونين ۾ گهڻيون ئي قومون آهن، گهڻيون ئي ٻوليون رائج آهن. هر زبان جو پنهنجو مخصوص ادب آهي. اسين اجنبي ماڻهو جڏهن سوويت ادب

بابت سوچيون ٿا ته اسان جون اڪيون هتي جي ڪلاسيڪي ادب تي اٽڪي ٿيون پون، يا وري انهن چند انقلابي اديبن بابت سوچيون ٿا، جن روسي زبان ۾ لکيو آهي ۽ ٻاهرين دنيا ۾ پڻ سڃاتا وڃن ٿا. اڄوڪي ئي وي پروگرام جو مقصد اهو به آهي ته هن وسيع سرزمين جي ڪن سٺن اديبن سان اوهانجو تعارف ڪرائجي. اڄ آءُ اوهان کي هڪ اهڙي ئي روشن خيال اديب سان ملائڻ ٿو چاهيان جنهن جو تعلق قرغز جمهوريه سان آهي، سو هن جون نالو آهي چنگيز اتماتوف، جنهن کي ”لينن انعام“ به ملي چڪو آهي. هو سپريم سوويت ڪائونسل جو رڪن آهي. سوويت يونين جي هر علائقي سان ڪيترن ئي ٻاهرين ملڪن ۾ پڻ مقبول آهي ڇو ته انهن ٻولين ۾ هن جا ترجما پڻ ٿي چڪا آهن.

ها ته چنگيز صاحب، اڄوڪي گفتگوءَ جو آغاز هڪ اهڙي سوال کان ڪريون ٿا، جيڪو ممڪن آهي ته سوين ڀيرا اوهان کان پڇيو ويو هجي، جنهن جو اطمینان جوڳو جواب مشڪل سان ئي ڏئي سگهجي ٿو. پر اهڙي قسم جا پروگرام اهڙن ئي سوالن سان شروع ٿين ٿا، ته توهان اديب ڪيئن ٿيا؟ يعني ته اوهان کي سڀ کان پهرين اديب بڻجڻ جي تمنا ڪڏهن پيدا ٿي؟ آسپاس جي مشاهدي کان پوءِ، ڪتابن جي مطالعي کان پوءِ، يا ڪنهن خاص سماجي ۽ معاشرتي صورتحال جي ڪري اها تحريڪ پيدا ٿي؟

چنگيز: آءُ ڳالهه سمجهي ويس، لکڻ جو جذبو ڪيئن اٿين ٿيندو آهي ۽ منهنجي پنهنجي ذهن ۾ اهي جڙون ڪٿي آهن. دلچسپ موضوع آهي. جيتوڻيڪ پنهنجي انهن ڏسندڙن آڏو پنهنجي ئي ڳالهه ڪرڻ ڪجهه اشتها رباڙي ٿي لڳي. بهرحال اسين به ڪجهه ٻڌون ها جيڪڏهن اهو ئي سوال آءُ اوهان کان ڪريان ها ته اوهين هيڏا وڏا شاعر ڪيئن بڻجي ويا. آءُ نٿو سمجهان ته اهو ڪو فوري يا بيچينيءَ

وارو عمل هوندو آهي. اوهان جي ننڍپڻ کان ئي هن پاسي دلچسپي رهي هوندي هڪ طرح جو اندروني دٻاءُ هوندو آهي جيڪو سمورن روحاني محرڪن کي هڪڙي ئي نقطي تي آڻي بيهاريندو آهي. جيڪو شاعريءَ ڏانهن ئي ويندو آهي. آءٌ ته شاعر ناهيان، نثر نويس آهيان ۽ منهنجو واسطو رڳو روزاني زندگي سان آهي. ڏور پري جي ڳالهين سان منهنجو ڪو واسطو ناهي، پوءِ به آءٌ سمجهان ٿو ته ڪو شاعر هجي، ڪين نثر نويس، ٻنهي ۾ پنهنجي تخليقي صلاحيتن کي ڪتب آڻڻ جو عمل فطري ۽ مشترڪ آهي. ان ۾ ٻيا به ڪيئي عوامل شامل آهن، مثال طور ڪنهن جو ننڍپڻ ڪيئن گذريو؟ هن ڇا پڙهيو؟ ڪهڙن ماڻهن سان سندس واسطو پيو؟ ۽ ڪهڙين حالتن ۾ اسان جي پالنا ٿي؟ مثال طور مون کي پنهنجي ڏاڏي امان بابت ڳالهائڻ سٺو لڳندو آهي. هوءَ صحيح معنيٰ ۾ هڪ دانشمند ۽ سمجهو سياڻي عورت هئي. هن کي ته ان جي خبر ناهي پر ادب سان منهنجي دلچسپيءَ جو ڪارڻ اها ئي بڻي. هوءَ قصا، ڪهاڻيون، پروليون ۽ ڪيئي نقل نظير اسان کي ٻڌائيندي هئي. هن کي گهڻيون ئي شيون ياد هيون، جيڪي هوءَ هر ڪنهن کي ٻڌائيندي هئي ۽ خاص ڪري پنهنجي پوٽي کي، يعني مون کي. پوءِ منهنجي ننڍپڻ جو پڇاڙڪو ۽ جوانيءَ جو اوائلي زمانو هو جڏهن مهياڀاري لڙائي لڳي. اوهان کي اهو ٻڌائڻ جي ضرورت ناهي ته اسان جي سرزمين، اسان جي قوم ۽ اسان جي سماج لاءِ اهي ڪيڏا نه ڏڪيا ۽ آزمائش جا ڏينهن هئا. مون انهن ڏينهن ۾ پنهنجن ئي ماڻهن کي ڊرامائي صورتن ۾ رکڻاڪ واقعن مان گذرندي ڏٺو، ان سان گڏوگڏ شجاعت ۽ انتهائي بهادريءَ جا انيڪ ڏيک به ڏٺم. هڪ پوري قوم جي گڏيل بهادريءَ جي مظاهري تي ڪير آهي جو متاثر نه ٿيندو! سو مطلب ته جيڪو ڪجهه به ڏٺو اتر جيڪو ڪجهه به محسوس ڪيو اتر سو سڀ لکي ڇڏيم. ان سان گڏوگڏ

ادب پڙهڻ جو اثر پنهنجي جاءِ تي آهي. اسين سوويت سرزمين تي رهون ٿا، انڪري روسي ادب ته ننڍپڻ کان ئي وٺي پڙهيو آهي. ڪلاسيڪي ادب، ته جديد ادب به ۽ اهو ته اوهين به ڄاڻو ٿا ته اسين ماڻهو پڙهڻ جا ڪيڏا شوقين آهيون. روسي زبان ذريعي اسين سموري عالمي ادب جو مطالعو پڻ ڪري سگهون ٿا. انڪري اهو سمجهو ته جنهن ادبي تڪ وٽان پڪ پيئي آهي، ان ۾ اسان جو لوڪ ادب به شامل آهي ته روسي ادب ۽ عالمي ادب پڻ.

فيض: ڇا اهو چوڻ صحيح ٿيندو ته اوهان جي لوڪ ادب جي روايت ته زباني هلي آهي ۽ سينه به سينه هلي آهي، پر اوهين پنهنجي زبان جا اهي پهريان اديب آهيو جنهن پنهنجي ٻوليءَ ۾ جديد ادب جي تحريري روايت وڌي آهي ۽ پنهنجي ٻوليءَ جي اديبن جي پهرين صف ۾ آهيو؟

چنگيز: ادا، ڪنهن پراڻي روايت کي زنده رکڻ هڪ نئين روايت پيدا ڪرڻ کان وڌيڪ بهتر آهي، انڪري آءٌ پنهنجن انهن سمورن وڏن جو شڪرگذار آهيان، جن منهنجي پيدائش کان پهريان تحريري ادب لاءِ راهون هموار ڪيون.

آءٌ سمجهان ٿو ته جيڪو به ماڻهو پيدا ٿئي ٿو ان کي اهو موقعو ملڻ کپي ته هو هڪ مڪمل شخصيت بڻجي سگهي. هن جي زندگيءَ ۾ ۽ هن جي زندگيءَ کان پهريان ئي جيڪي دل کي ڇهندڙ ۽ چڱيون شيون تخليق ٿيون آهن، هو انهن مان وڌيڪ فائدو حاصل ڪري سگهي، پر انيڪ تاريخي ۽ سماجي سببن جي ڪري ڪيترائي ماڻهو ان پڙهيل رهجي ويندا آهن، جنهن جو مون کي گهڻو ڏک آهي. جيڪڏهن مون اهو ڪجهه نه پڙهيو هجي ها، جو مون پڙهيو آهي ۽ جيڪر آءٌ اهو سڀ نه ڄاڻان ها جيڪو مون سکيو آهي ته مون کي ايڏو ڏک نه ٿئي ها، پر اهو ڄاڻندي ته روحاني لذت جا ڪيڏا ذخيرا ۽

ذهني آسودگيءَ جي انيڪ شين کان هتي جا ڪيڏا ماڻهو محروم رکيا ويا آهن، ته ان تي مون کي وڌيڪ ڏک ٿئي ٿو.

فيض: اها ته اوهان جي ۽ منهنجي ڏکوئڻ جي ڳالهه ناهي، اها ته اسان جي تاريخ آهي ۽ اسان جي وڏن جو ورثو آهي. اڄ کان تيهه چاليهه سال اڳ، ٽين چوٿائين پٽيءَ جيتري دنيا کي سامراجي حڪمرانن جي غلاميءَ جو ڳٽ ڳچيءَ ۾ پاتل هو. ڏيڍ ڏن کن ملڪن، ويجهڙائيءَ ۾ آزاد ۽ خودمختيار حيثيت سان نئين سنئين جنم ورتو آهي. هتي ماڻهن جي ته جهڙوڪر پهريون ڀيرو ئي اڪ کلي آهي ۽ اهي ماڻهو علم ۽ فڪر جي حسناڪين ۽ پنهنجي دنيا جي حسن ۽ حقيقت کي پهريون ڀيرو ڄاڻي رهيا آهن. انهن ملڪن جا اديب گهڻي خلوص منجهان اهو ئي چاهين ٿا، ته سندن عوام سموري دنيا جي علم ۽ ادب بابت ڄاڻن، پر ان لاءِ رڳو خلوص ۽ جذبو ڪافي ناهي. ان لاءِ ايترا وسيلو ۽ ذريعا به کپن، جيڪي اوهان وٽ ته موجود آهن، پر غريب ملڪن ۾ موجود ناهن، ان جي باوجود به اها گهڻي خوشيءَ جي ڳالهه آهي ته ان عمل جي ابتدا ٿي چڪي آهي. سموري دنيا جا اديب ۽ شاعر هڪ ٻئي سان ملي رهيا آهن، متعارف ٿي رهيا آهن، مثال طور رسول حمزه جي شاعري اسان وٽ ترجمو ٿي چڪي آهي. اوهان جي ڪتاب جو ترجمو به جلد ئي پڌرو ٿيندو. ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته ان لاءِ سڀ ماڻهو گڏجي ڪوشش ڪن. انهيءَ علم جي دولت جو جيترو به حصو اسين پنهنجن ماڻهن تائين پهچايون. سموري دنيا جي اديبن ۾ ڪجهه نه ڪجهه رابطو ته پيدا ٿي چڪو آهي، انڪري اسان کي غمگين ٿيڻ بدران پُر اميد ٿيڻ گهرجي ته روشني پکڙجڻ لڳي آهي.

فيض: هيئنر آءُ اوهان کان هڪڙو ٻيو سوال ڪرڻ چاهيندس ته اوهان جي ناولن ۾ مون کي هڪڙي دلچسپ شيءِ نظر آئي آهي. اها

هيءَ آهي ته اوهان غير جاندار شين جيئن پهاڙ درياھ ۽ جهنگل آهن، اوهين انهن کي جاندار بڻائي پيش ڪريو ٿا. بي شعور جانورن کي انسان وانگر سوچيندي ۽ شين کي محسوس ڪندي ڏيکاريو پيا. مغربي ادب ۾ ته اهڙو ڪوبه مثال نٿو ملي. پيچڻ اهو ٿو چاهيان ته ڪردار نگاريءَ جو اهو پهلو اوهان جي روايت ۾ شامل آهي يا اوهان جي پنهنجي ايجاد آهي؟

چنگيز: منهنجي خيال ۾ اهو گهڻي حد تائين ان شاعر اڻي روايت سان تعلق رکي ٿو جيڪا اسان کي سٽيءَ ۾ ملي آهي يا ائين چئو ته جمالياتي حقيقتن جو ادراڪ اسان جو قومي ورثو آهي. هونئن به اها حقيقت آهي انساني ذهني ارتقا جي هڪڙي منزل تي ڌرتي، آڪاس، پاڻي هر شيءِ کي انساني رنگ ۾ ڏسندي انهن کي اسين ديوي ديوتا بڻايو ڇڏيون، جنهن جي سڀني کان ابتدائي صورت ڌرتي ۽ پاڻيءَ جي پوڄا آهي. ان کان پوءِ فطرت جا ٻيا مظهر به انساني روپ ڌارين ٿا. مثال طور اسان وٽ هڪ قديم قصو آهي جنهن ۾ هڪ شڪاري هڪ علامتي جانور ”خاڪي ٻڪري“ جي ڌيءَ تي عاشق ٿي پوندو آهي جيڪا هڪ سهڻي چوڪري بڻجي وڃي ٿي، پر اها جڏهن به چاهي ٿي ته ٻيهر ٻڪري بڻجي وڃي ٿي ۽ ڪوشش ڪري ٿي ته شڪاري کي ٻيهر ٻيبي جهنگ ۾ وٺي وڃي! ذهن ۾ اهو رکڻ کپي ته اسانجا ماڻهو جڏهن به اهو قصو ٻڌن ٿا ته هو ان کي بلڪل سچ سمجهن ٿا ۽ انهن کي هن ۾ ڪا به غير فطري ڳالهه نه ٿي لڳي. آءٌ حقيقت پسنديءَ جي جديد اسلوب کان واقف آهيان، پر آءٌ سمجهان ٿو ته حقيقت نگاريءَ ۾ گهڻيون اهڙيون ڳالهيون به شامل ڪري سگهجن ٿيون جيڪي بظاهر غير حقيقي آهن يا حقيقت کان پري لڳن، پر پوءِ به حقيقت نگاريءَ جو حصو آهن. جيئن مون پهرين به عرض ڪيو ته مون روسي ادب ۽ عالمي ادب مان گهڻو ڪجهه ڄاتو

آهي، پر فقط ادب يا تجربي مان ڪجهه حاصل ڪرڻو ئي نه هوندو
 آهي، پر ان بنياد تي اسان کي پنهنجي تـخـيـل ۽ احساس جي سگهه
 جي زور تي ڪنهن منفرد تخليق کي وجود به ڏيڻو هوندو آهي. مثال
 طور اوهين ڏسندؤ ته منهنجي نثر ۾ هڪ لئي آهي، آهنگ ۽ ردم آهي
 جيڪو اسان قرغن جي ڳالهه ٻولھ ۾ عام طرح موجود آهي. انڪري
 ئي اسان کي شاعريءَ جو قيمتي خزانو ورثي ۾ مليو آهي، جنهن جو
 ترجمو ڪرڻ ڏکيو آهي، انڪري اهو ٻين ماڻهن تائين پهچي نه
 سگهيو. ان جو هڪڙو مثال، اسان جو هڪ ڪلاسيڪي قصو
 ”ناناس“ آهي، جيڪو هتي جي عوام کي حفظ آهي، توڙي جو ان ۾
 گهٽ ۾ گهٽ ڏهه لک باقافيه شعر آهن. مون ٻين زبانن جا اڀيڪ قصا
 به پڙهيا آهن، پر آءٌ سمجهان ٿو ته اهو عالمي ادب جو هڪ شاهڪار
 رزميه آهي. اوهان جي قديم شاعريءَ ۾ به ڪجهه اهڙيون تخليقون
 هونديون، انهن کي به عالمي ادب ۾ سندن جوڳو مقام ملڻ کپي.

فيض: آءٌ اوهان جي ڳالهه ڪٿيان ٿو پر اوهان يا اوهان جي ٻئي
 ڪنهن اديب ان قصي کي ڪنهن ٻي زبان ۾ ترجمي ڪرڻ جي
 ڪوشش ڪئي آهي؟

چنگيز: اسان جا گهڻا اديب جن ۾ آءٌ به شامل آهيان، ان ڪوشش
 ۾ آهيون ته ان قصي کي منظوم ۽ باقافيه ترجمو ڪجي، هونئن
 شاعري منهنجي دسترس ۾ ناهي.

فيض: چڱو هڪڙي ٻي به ڳالهه ٻڌايو. مون کي خبر آهي ته اوهين
 روسي، قرغن ٻنهي ٻولين ۾ لکوتا. گهڻا ملڪ، جن ۾ منهنجو ملڪ به
 شامل آهي، هڪ عام مسئلو آهي، ته اديب روزاني زندگيءَ ۾ ڪا ٻي
 ٻولي ڳالهائي ٿو يعني پنهنجي مادري ٻولي لکڻ ۾ هڪ ٻي ٻولي،
 جيڪا هن تعليم ۽ مطالعي ذريعي سکي آهي، استعمال ٿو ڪري
 اوهان جڏهن ڪا شيءِ قرغن ٻوليءَ ۾ لکوتا ۽ وري ڪا شيءِ روسي

ٻوليءَ ۾، ته اوهان کي مطلب جو اظهار ڪندي ڪهڙو فرق محسوس ٿئي ٿو؟ ڇا اوهان انهن مان ڪنهن هڪ يا ٻي ٻوليءَ ۾ لکندي وڌيڪ آساني محسوس ڪريو ٿا؟

ڇنگيز: آءٌ پنهنجي هر تحرير تي گهڻي محنت ڪندو آهيان. هر صفحي تي الاءِ ڪيترا ڀيرا ترميم يا اصلاح جي گنجائش نظر ايندي اٿم ۽ آءٌ ڪاتا ڪوئي ڪندو رهندو آهيان. جيستائين زبان جي انتخاب جو تعلق آهي، ته ان جو حل بنهه سڌو آهي. جيڪڏهن مون کي هڪڙي زبان ۾ اظهار لاءِ موزون انداز نه ملندو آهي ته پوءِ آءٌ ٻي زبان ۾ لکي وٺندو آهيان.

فيض: هاڻي هڪ اڌ سوال اوهان جي تصنيفن جي باري ۾، مون ته اوهان جا رڳو ٽي چار مختصر ناول يا طويل افسانا پڙهيا آهن جيڪي انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن. اوهان جو ڪو طويل ناول منهنجي نظر مان ڪونه گذريو آهي. اوهان جا ڊراما به پڙهي ڪونه سگهيو آهيان. پڇڻو اهو آهي ته انهن افسانن ۾ جن ڪردارن يا شخصيتن جو بيان آهي، جيئن مدرس ڊيورس ۽ ٻيا ماڻهو اهي سڀئي خيالي ڪردار آهن يا واقعي ڪا شخصيت اوهان جي نظر ۾ هئي، جنهن کي اوهان افسانوي رنگ ۾ پيش ڪيو آهي؟

ڇنگيز: ڏسو افسانو بهر حال هڪ افسانو ئي هوندو آهي، پر پوءِ به ان ۾ عڪاسي ته حقيقي زندگيءَ جي ٿيندي آهي. سڀ کان پهرين ته زندگيءَ مان ئي ڪو تاثير يا خيال وٺبو آهي، ان کان پوءِ پنهنجو ذهن يا تخيل ان کي افساني جي سانچي ۾ ڀرتي ٿو، جيئن اڄاڻندا ماڻهو هڪ خاص زماني ۽ خاص ماحول ۾ ذهن کي تحريڪ ڏيندا آهن ۽ پوءِ ان معاملي تي تخليقي عمل جو بنياد پوي ٿو. انڪري اوهين چئي سگهو ٿا ته منهنجا سمورا ڪردار سچ پچ ته ڪي شخصيتون آهن، پر اهي آهن ڪير؟ انهن جو نالو نشان ڇا آهي؟ سو آءٌ نه ٿو ڄاڻان. گهڻا لکڻ

وارا ڪنهن مخصوص ماڻهوءَ کي سامهون رکي سندس تصوير ڪشي
 ڪن ٿا، پر منهنجي خيال ۾ ان قسم جي ڪردار نگاري بييجان ٿي
 ويندي آهي. آءٌ پاڻ تي ڪنهن به قسم جي پابندي لڳائڻ پسند نه ٿو
 ڪريان. ڪجهه ماڻهوان سان اختلاف رکن ٿا، سندن چوڻ آهي ته
 هڪ ادبي ۽ افسانوي ڪردار جا نيٺ نقش واقعي ڪنهن ماڻهوءَ جهڙا
 هئڻ کپن. حقيقت نگاريءَ جي تقاضا اها ئي آهي ته زندگي کي جيئن
 جوتئين پيش ڪجي. ان مسئلي تي اڪثر بحث هلندو آهي. آءٌ ان
 ڳالهه سان متفق آهيان ته زندگيءَ کي حقيقت ۽ صداقت سان پيش
 ڪجي، پر ڪهڙي صورت ۾، ڪهڙي انداز ۾، اهو فيصلو اديب جي
 پنهنجي اختيار ۾ هئڻ گهرجي، اديب فوتو گرافر ناهي، مصور آهي.

باب چھون

ترجما ۽ منظوم ترجما

جڏهن به آءُ ماسڪو جو سفر ڪري گهر واپس ايندو آهيان ته دوستن جو اڪثر پهريون سوال اهو ئي هوندو آهي: چوادا، اتي ڪجهه نئون تازو ڪلام ٿيو؟ ۽ عام طرح آءُ شعر جي صورت اُتان ڪجهه نه ڪجهه کڻي ايندو آهيان، پر چو؟ مون ان جي باري ۾ اڳي ڪڏهن به ڪونه سوچيو هو، پر هاڻ جو لکڻ ويٺو آهيان ته ان جو ڪجهه سبب به سڃهجي آيو آهي. شعر لکڻ تي منهنجي دل چوٽيندي آهي؟ ڪهڙي فضا، ڪهڙو ماحول، ڪهڙي موسم سخن لاءِ وڌيڪ سازگار آهي، اڳوڻي زماني جا شاعر هڪڙو ئي شعر ڄاڻندا هئا، يعني:

تھی وہ اک شخص کے تصور سے
اب وہ رعنائیء خیال کہاں

یا وري ”نہ رهي بات وہ مضمون سجھائي والي“ پر اهو ته غالب به تسليم ڪيو هو ته ”تصور جانان“ لاءِ فرصت جا ڏينهن رات به ضروري آهن. شعر لکڻ لاءِ رڳو جسم جي فرصت / واندڪائي يعني ٻئي هر ڪم هاڃ کان واندو ٿيڻ ڪافي ناهي، دل ۽ دماغ جي فرصت ۽ واندڪائي ضروري آهي. جڏهن ماڻهو دل ۽ دماغ جون ٻيون سڀ دريون، دربند ڪري صرف فڪر ۽ سخن جو دريچو ٿي کليو رکي سگهي. گهر ۾ ته ائين ٿيندو آهي ته هتي ڪنهن نظم جو پايو ڏهن تي چٽو ٿيڻ تي هوندو ٿي آهي ته آفيس ويڃڻ جو وقت ٿي ويندو آهي يا وري غزل جي زمين يا ڪنهن مصرعي جو سرس هٿ لڳو ته ملڻ وارا اچي ويا، اهو وقت هٿن مان نڪري ويو ته ان ڪيفيت کي واپس اچڻ ۾ ڪڏهن ڏينهن ته ڪڏهن مهينا به لڳيو وڃن ۽ ڪڏهن ته طبيعت ماڳهين مائل ٿي نه ٿي. سوويت يونين ۾ روزگار جي روتين ۽ زماني جي لاهين چاڙهين کان ڪجهه ڏينهن لاءِ نجات ملي هئي. هتي به مصروفيتون ته هيون، پر پوءِ به واندڪائي ۽ هڪ مٺائي جا ڪجهه لمحا ملي ويندا هئا ۽ پوءِ ”غم دوران“ ۽ ”غم جانان“ ٻنهي کان دوري ۽ فاصلو هڪ تماشائيءَ وانگر سڪون سان نظاري جو مزو ڏنو. شعر لکڻ لاءِ احساسن جي دنيا سان قرب ۽ دوري، ربط ۽ عليحدگي، فڪر ۽ سرخوشي، اتيچمينٽ ۽ انوالومينٽ ٻئي ضروري آهن ۽ اها ڪيفيت به جنهن کي صوفين جي اصطلاح ۾ ”انشرح قلب“ چون ٿا. جڏهن ائين محسوس ٿئي ته پاڻ ۽ حسن عالم جي وچ ۾ ٻيو ڪو به مائل ناهي. ڪڏهن ماسڪو ۾ ڪنهن دوست جي گهر جي گئلري ۾ ويٺي، ڪڏهن اشڪ آباد ۾ پنهنجي هوٽل جي ڇت تي، ڪڏهن لينن هلز تان شهر کي تڪيندي اهڙي ڪيفيت اڪثر دل تي گذرندي آهي.

هتي لکيل شعرن ۾ ماسڪو جو ذڪر ناهي، پر اهي سڀ ان ڪيفيت جا گواهه آهن ۽ شايد سڀني کان اهم ڳالهه هي آهي ته هتي جي باڪمال اهل سخن جي صحبت ۾ اظهار جانوان انداز ۽ سخن جي ليليٰ جا ڪيئي نوان روپ ذهن ۾ اُجاگر ٿيندا رهيا، جن کي دل چئي ٿي ته شعر جو روپ ڏجي، مثال طور انتساب وارو نظم جيڪو وقت بوقت لاءِ ڪيترن مهينن تائين لکجن دورهيو هو. ان جو ڪو بند ماسڪو، ته ڪو سوچي ۾، ڪولنڊن ۾ ۽ ڪو وري ڪراچيءَ ۾ لکيم. اهو نظم اصل ۾ پابلو نروڊا سان ملڻ کان پوءِ ذهن ۾ آيو هو ۽ هن جي تتبع تي لکيو ويو هو. ”آهسته“ ۽ ”رنگ ۽ مير ۽ دل ڪا“ ۽ هڪ ٻن نظمن ۾ ناظم حڪمت جو عڪس آهي. آندري وزينڊنسڪي جي نظمن جو هڪ سهڻو انگريزي ترجمو سندس ئي هٿان مون کي مليو ته هڪ نظم سندس ئي رنگ ۾ لکيم. رسول حمزه جو ڪلام ته ايڏو پنهنجو لڳو جو ذري گهٽ هڪڙي نشست ۾ سندس ڪجهه نظم ترجمو ڪري ڇڏيم. اولجاز سليمان سان ملاقات ڪي ڪي گهڻا ڏينهن ڪونه گذريا آهن. اڄڪلهه هن جا شعر اکين آڏو آهن ۽ انهن مان لطف ۽ بصيرت حاصل پيو ڪريان.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پرنڊڙ، چرنڊڙ، ڪرنڊڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي گولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گُلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُتي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪئين، جيڪي به ڪئين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پَنَ The Reading Generation

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباھو آهي، ڇو ته تاريخ هميشه انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمايي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نه رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليق کي ڊجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي ته سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڏاڻوڻوڊ ڪرڻ اسان هجي ۽ ايندڙائيد سميت آڻي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد ته سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نه صرف پر پور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي ايندڙائيد اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڏاڻوڻوڊ ڪريو:

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book>